

LÁSZLÓ BALÁZS*

A királyi jog a Szent István korabeli jogforrásokban

1. Bevezetés

Mínt hogy Magyarország államformája a XI. századtól rövid megszakítással 1946. február 1-ig királyság (1867-től alkotmányos monarchia, 1919-től király nélküli királyság) volt, ezért a jogtörténet egyik központi kérdése a király közjogi állása, a királyi jog (*ius regium*) elemeinek vizsgálata. Bár a *ius regium* kifejezést a hazai oklevelekben következetesen csak IV. Béla korától kezdtek használni, maga a jelenség természetesen egyidős kell, hogy legyen a királyság intézményével, és ennek megfelelően a királyi jogok érvényesülésére már Szent István törvényeiben található adatok.¹ Ebből adódóan a *ius regium* jelensége jogtörténeti vizsgálatának origója sem lehet más, mint Szent István kora.

Ahhoz azonban, hogy első királyunk közjogi működésének, rendszerének jelentőségét megértsük, ki kell térni azokra a körülményekre, amelyekben Szent István kora különbözött az azt megelőző koroktól; lényegében tehát nem kerülhetők meg ehelyütt a magyar államisággal és államalapítással kapcsolatos kérdések.

2. Szent István és kora a történeti előzmények tükrében

Szent István királyban a köznyelv a magyar állam alapítóját tiszteli. Első királyunk működésének közjogi szempontú jellemzése azonban éppúgy nem egyszerűsíthető az „államalapító” jelezőre, ahogyan az állam – és ebből eredően az államalapítás – meghatározása sem egyöntetű sem jogi, sem történeti megközelítésben.

Az államnak nincs egyetlen egzakt, földrajzi tértől, időtől és megközelítési módtól függetlenül érvényes, minden tudományág számára irányadó definíciója, hanem a különféle – történeti, szociológiai, politológiai, jogi – megközelítések lehetősége miatt (is) számos meghatározása ismert. Egyfajta minimális, a történeti alakzatokra is figyelem-

* PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem

¹ PÁRNICZKY MIHÁLY: *De iure regio Hungarico tempore regum stirpis Arpadianae. A magyar ius regium az Árpád-házi királyok korában.* Az Illés Szeminárium kiadványai. Budapesti Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriuma. Budapest, 1940. 20., 49–50. pp.

mel lévő leírásként elfogadhatónak vélem *Petrétei* József megállapítását, miszerint „az állam komplex képződmény, összetett, intézményesített, monopolizált és centralizált hatalmi szervezet, ami az idők folyamán állandó változáson ment keresztül, és jelenleg is különböző formákban és hatásmechanizmusokban jelenik meg”.² Az állam, jogi fogalma szerint pedig – amely a nemzetközi jogon alapul, és amely nélkül az államok egymáshoz való viszonya nem volna értelmezhető –, a Georg *Jellinek*-nek tulajdonítható úgynevezett „háromelemű tan” mentén nem más, mint az államalkotó népnek a körülhatárolt államterületen az egységes államhatalom alatt tartósan szervezett hatás- és döntési egysége.³

E három fogalmi elem alapján a történettudományban (amely az írásos források mellett természetesen támaszkodik és eredményeivel vissza is hat a régészet, a nyelvtudomány, a hittudomány, a néprajz, de még az ember-, állat- és növénytan kutatóinak eredményeire is⁴) létezik olyan megközelítés, miszerint az első magyar állam, egy nomádállam, amit nevezhetünk „sztyeppei magyar nagyfejedelemségnek” is, már a honfoglalás előtt, az Etelköznek nevezett szállásterületen létrejött, nagyjából Álmos fejedlemmé választásával.⁵ Anélkül, hogy a Szent István korát megelőző, az írásos anyagok tekintetében a későbbi korokhoz viszonyítva forrásszegény, valamely magyar közhatalmi tényezőtől származó jogalkotási forrásnak pedig teljesen híján lévő időszak hatalmi-közjogi viszonyait megkísérelnénk alaposabban feltárni, mégis érdemes kiemelni azokat a szempontokat, amelyek alapján első királyunk uralkodása hatalomgyakorlási-közjogi szempontból és a háromelemű államfogalom elemeinek fényében is megkülönböztető a korábbi korszakoktól és azok uralmi rendszerétől.

Ami az államalkotó nép és az államterület követelményeit illeti, a Kárpát-medencében történő letelepedést megelőző korok tekintetében a történelemtudományban a mai napig is vannak viták (vagy *László* Gyula optimistább megközelítésében östörténetünk termékeny bizonytalansága⁶) ezek pontos alakulását illetően. Annyi mindenesetre – részben éppen a különféle szakmai álláspontok egyenként és kétséget kizáróan nem cáfolható elemei alapján – megállapíthatónak látszik, hogy a honfoglalásig tartó vándorlás korában, a IX. század végéig a szállásterület folyamatos – de legalábbis többszöri – változása mellett a népesség is folyamatosan kapcsolatba került és részben nyilván keveredett is a környező népekkel. A szállásterület ráadásul nem esett egybe a portyázásokkal érintett nagyobb kiterjedésű uralmi körzettel.⁷ A honfoglalásig tehát aligha beszélhetünk pontosan beazonosítható és tartósan kialakult államalkotó népről és államterületről.

A Kárpát-medencei területek elfoglalásával azonban – amiről feltételezhető, hogy eleve a tartós letelepedés szándékával történt, illetve amiről a későbbi századok bebizonyították, hogy ténylegesen megvalósította a tartós letelepedést – az államterület és az államalkotó nép már elvileg könnyebben behatárolhatóvá, azonosíthatóvá vált, és rész-

² PETRÉTEI JÓZSEF: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*. Institutiones Juris, Dialóg Campus Tankönyvek. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 2009. 241. p.

³ PETRÉTEI: i. m. 243. p.

⁴ LÁSZLÓ GYULA: *Östörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról*. Tankönyvkiadó. Budapest, 1981. 12–14. pp.

⁵ KÉPES GYÖRGY: *Gondolatok a magyarok eredetéről és államiságunk kezdeteiről*. In: *Jogtörténeti Szemle* XX/3–4., 2018. 77–78. pp.

⁶ LÁSZLÓ: i. m. 24–25. pp.

⁷ KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Javított kiadás. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó. Budapest, 2007. 83. p.

ben folyamatos alakulása ellenére is az előbbi korokhoz képest nagyobb állandóságot, tartósságot mutatott. Igaz, *Eckhart* Ferenc arra is felhívja a figyelmet, hogy a honfoglaló magyarok még nem népesítették be a Kárpát-medence egész területét.⁸ Később, az Árpád-kori királyság idején, a saját okleveles források megjelenésével már a királyi oklevelek első mondata (az úgynevezett *intitulatio*) is igen gyakran utal az oklevelet adó király által viselt (vagy esetleg igényelt) címekre⁹ (*rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae...*), amiből e korszakban többnyire alapos következtetések vonhatók a magyar korona uralmi területére – ilyen értelemben az államterületre is. A király uralma alá tartozó népeket – e vonatkozásban az államalkotó népet – pedig ebben az időszakban származásra és jogállásra tekintet nélkül, alapvetően szintén területi alapon és a tényleges hatalom alá vonás alapján határozhatjuk meg.

Még több vitára adhat alapot a harmadik elem, az egységes államhatalom alakulásának kérdése. Az egységes államhatalom mint az állam „legállamibb tulajdonsága¹⁰”, általános, a történelmi alakzatokra is alkalmazható értelmezésben „a társadalmi együttélés rendjének és egységének fenntartását, a közösségi lét biztonságának, stabilitásának, tartósságának garantálását és külső védelmét jelenti, amely meghatározott állami célok követését és állami feladatok ellátását feltételezi, és amelyhez a joghoz kötött, legitim állami kényszer (monopóliuma) társul”.¹¹ A Szent István uralkodása előtti századok hatalmi berendezkedésének milyenségéről azonban a történettudományban erősen megoszlanak a vélemények. Az írott források csekélyebb száma és ellentmondásai mellett a különböző álláspontokból közös nevezőként annyi mindenképpen megállapíthatónak látszik, hogy Álmos és Árpád fejedelmek idején a fejedelmi (központi) hatalom valamelyest megerősödött. Azonban ennek jellegéről sem állnak rendelkezésre vitán felül álló, részletekbe menő adatok, mitőbb, még a kettős (vagy akár többes) fejedelemség hiánya vagy megléte, illetve – utóbbi nézetben – a fejedelmek hatalommegosztásának kérdése sem tisztázott pontosan.¹²

Kristó Gyula például a kalandozó magyarokról írva kiemeli a belső hatalmi rend és a kalandozások kereteinek összefüggéseit, és e körben arra mutat rá, hogy a források alapján a honfoglalás előtti időkre tehető a kalandozások erősebb, központi, törzsszövetség általi irányítottsága, míg a X. századi kalandozásokban „a törzsszövetségi jelleg, azaz az egy központból való irányítás háttérbe szorult”.¹³ Ez utalhat egyrészt az egységes központi hatalom gyengülésére (esetleg időleges megbomlására, hiányára is), másrészt arra, hogy a kalandozások már nem újabb szállásterület felkutatására (hanem zsákmányszerzésre és a katonai kíséret igényeinek kielégítésére¹⁴) irányultak, vagyis hogy a magyar nép (állam)területe tartósan kialakult. Máshol arról ír *Kristó*, hogy a honfoglalás idejét követően a X. század közepére „visszaesett a fejedelemség központi irányító szerepe, és megerősödött a törzsi szeparatizmus”, illetve „az egységes és erős

⁸ ECKHART FERENC: *Magyarország története*. Káldor Könyvkiadóvállalat. Budapest, 1935. 21. p.

⁹ Például: „... rex Hungariae, Croatiae, Dalmatiae, Seruiiae, Ramae, ...”, stb.

¹⁰ KRÜGER, HERBERT: *Allgemeine Staatslehre*. W. Kohlhammer Verlag. Stuttgart, 1966. 819. p. (idézi: PETRÉTEI: i. m. 257. p.)

¹¹ PETRÉTEI: i. m. 257–261. pp.

¹² KÉPES: i. m. 78–80. pp.

¹³ KRISTÓ GYULA: *Magyar kalandozások – kalandozó magyarok*. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Kézirat. 3. változatlan kiadás. (szerk.: Makk Ferenc) József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Tankönyvkiadó. Budapest, 1985. 44–46. pp.

¹⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. Gondolat Kiadó. Budapest, 1977. 43. p.

magyar nomádállam a X. század közepén nomád törzsi államokra hullott szét”, majd miután a fejedelmi hatalom Géza és István korában újra megerősödött, „István alatt új államiság alapjai jöttek létre Magyarországon”.¹⁵

Bár *Kristó* nem kifejezetten a háromelemű államfogalom mentén vizsgálja a fenti kérdést, mégis, az egységes államhatalom kritériumának tükrében Szent István uralkodásának jelentősége éppen ez utóbbi megállapításában ragadható meg, illetve itt oldható fel a Szent István kora előtti időszak államiságának kérdése. Ugyanis még a *Kristó* által elfoglalt álláspont is, amely – igaz, bevallottan egy tágabb értelemben – államnak tekintti az Álmos és Szent István kora közötti időszak társadalmi berendezkedését (a honfoglalás-kori nomád államot, majd a X. századi törzsi államokat), elismeri, hogy első királyunk uralkodása egy másfajta, minőségileg is többletet hordozó államiság megjelenését jelentette.¹⁶ Hasonló módon, a nomád államot felváltó „új magyar állam”-nak nevezi Szent István uralmi rendszerét *Szekfű* Gyula, kiemelve – egyébként *Kristó*hoz hasonlóan –, hogy annak egyik leglényegesebb eleme a magánbirtoklás megjelenése.¹⁷

*Kristó*hoz hasonlóan írja le a IX-X. századi hatalmi folyamatokat *Bónis* György is azzal, hogy ő a XI. századot megelőző időszakról előbb átalakuló pásztortársadalomként beszél,¹⁸ később azonban Szent István államalapító munkásságáról szólva úgy fogalmaz, hogy „az államalapítás folyamata a magyar népnél is megindult már a X. században, csirái megjelentek már a fejedelem külön fegyveres erejében, kezdetei kibontakoztak Géza fejedelem alig ismert szervező munkájában”, Gézát pedig a magyar államalapítás megindítójának nevezi.¹⁹

Egyértelműen a XI. század előtt kialakuló államiság mellett foglal állást *Marczali* Henrik, aki már az Álmos- és Árpád-korabeli társadalmi berendezkedésben a törzsektől elkülönült és azok fölött álló állam megjelenését, ezek viszonyának szabályozását látja, amely alkotás – mint ősi magyar alkotmány – „egészen a nemzet saját érdekeinek alapján megy végbe, saját politikai észjárásának szüleménye”.²⁰ A Géza korában újra megerősödő fejedelemség után végül – úgy látja – a Koppány elleni veszprémi győzelem adta meg Szent Istvánnak a hatalmat a keresztény királyságnak és a vele szorosan összefüggő állami és társadalmi intézményeknek szervezésére.²¹

Az előbbiektől eltéréseket mutat például *Györffy* György korrajza, ő ugyanis úgy véli, hogy a katonai műveletek irányítása a X. században is mindvégig egy központi – fejedelmi – hatalom kezében maradt, és csupán a hadászaton kívüli nomád gazdálkodó életmód állt törzsenként elkülönült irányítás alatt.²² Ennek ellenére azonban *Györffy* még Géza fejedelem munkásságát is csak központosítási törekvésként jellemzi, és csu-

¹⁵ KRISTÓ: *Magyarország története...* 77., 83., 110. p.

¹⁶ KRISTÓ: *Magyarország története...* 82. p.

¹⁷ SZEKFŰ GYULA: *A magyar állam életrajza. Történeti tanulmány.* Dick Manó kiadása. Budapest, 1917. (repr.: Maecenas Kiadó. Budapest, 1988.) 30–31., 35–38. pp.

¹⁸ BÓNIS GYÖRGY: *István király.* Magyar Történelmi Társulat 6. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó. Budapest, 1956. 8–11., 19–22. pp.

¹⁹ BÓNIS: *István király...* 27., 39. p.

²⁰ MARCZALI HENRIK: *Magyarország története.* Az Athenaeum Rt. kiadásában megjelent Egyetemes és hazai történelem című hatkötetes mű változatlan utánnomása. Laude Kiadó, Anno Bt. Budapest, 1998. 35. p.

²¹ MARCZALI: i. m. 62. p.

²² GYÖRFFY: *István király...* 40–41. pp.

pán Szent Istvánnál beszél államszervezésről.²³ Hasonló állásponttal találkozunk *Eckhart* Ferencnél, aki úgy fogalmaz, hogy „a honfoglalás korántsem jelentett egyet országalapítással és államalkotással”, mivel a régi törzsi szervezet csak háború idején ismert el maga fölött más hatalmat.²⁴ Később Szent István munkásságát összefoglalva róla írja, hogy benne méltán tiszteljük államunk megalapítóját.²⁵

Hóman Bálint azt emeli ki, hogy Szent István az új társadalmi berendezkedés kiépítése mellett nem rombolta le a régi intézményeket, az új kormányzati rendszer és a királyi magángazdasági szervezet mellett részben továbbélt a vérségi, nemzetségi szervezet is, első királyunk – aki „újító volt, de nem forradalmár” – az „egészséges történeti evolúció útját egyengette”, és az általa kialakított közhatalmi szervezet „lett alapjává a magyar államszervezetnek”.²⁶ *Pauler* Gyula pedig az Árpád-kort tárgyaló kétkötetes nagy munkáját azzal a kijelentéssel kezdi, hogy a magyarok fővadjája, Géza halála után a helyébe fia, István lépett, aki „az európai Magyarországot megalapította”.²⁷ Gézának – és elődeinek – hatalma ugyanis „addig tartott, míg ereje vagy ellenfeleinek gyengesége”, e hatalom mögül azonban az „intézmények, szervezet, melyek a népet, nemzetet állandóan összetartsák, a székek szövetségéből országot csinálnak, a fővadját hatalmának gyakorlásában folytonosan támogatják, gyöngébb kormányzók erejét pótolják, hatalmát fenntartsák, hiányoztak”.²⁸

3. Szent István és az államalapítás kezdetei

A fenti álláspontok ellentmondásai az államiság tekintetében annyiban nem is feloldhatatlanok, hogy a XI. századot megelőző időszak hatalmi berendezkedését államnak nevező szerzők is a Szent István előtti rendszert jellemzően valamilyen jelzővel ellátott, tágabb értelemben vett államként jelölik meg, és elismerik, hogy Szent István működése új szintre emelte a magyar államiságot. A magam részéről azonban – az erőteljesebben jogi szempontú megközelítés mentén – első királyunk munkásságában nem egyszerűen az államiság megreformálását, más szintre emelését, hanem a jogi értelemben vett állam kialakításának megkezdését látom.

Szent István kora előtt sem Árpád fejedelmi leszármazottainak, sem más személynek nem volt elegendő hatalma és ereje ahhoz, hogy a törzsfőkkel szemben meghatározott eszme és elvek mentén akár politikai eszközökkel, akár fegyveres kézzel folyamatos, békeidőben is érvényesülő egyszemélyi, központosított uralmi rendszert tudjon kiépíteni és fenntartani. Ahogy *Degré* Alajos fogalmaz, hiányzott az államalapításhoz

²³ GYÖRFFY: *István király...* 92–109., 163–176. pp.

²⁴ ECKHART: i. m. 25. p.

²⁵ ECKHART: i. m. 45. p.

²⁶ HÓMAN BÁLINT: *Szent István*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1938. 230–231. pp.

²⁷ PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I. kötet. Második, javított kiadás. Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat. Budapest, 1899. (repr.: Állami Könyvterjesztő Vállalat. Budapest, 1985.) I. p.

²⁸ PAULER: i. m. 23. p.

szükséges felülről szervezett erő, amely a kibékíthetetlen (osztály)ellentéteket egy uralkodó (osztály) javára szolgálóan szabályozhatta volna.²⁹

Ugyanakkor az államalapítás nem egyenlő a királlyá koronázással, sem az ellenségek legyőzésével, a Kárpát-medencében élő népeknek a királyi hatalom alá vonásával, az országépítéssel. Az államalapítás nem egyetlen aktussal, intézkedéssel vagy rendelkezéssel, és nem egy meghatározott pillanatban történik, hanem olyan folyamat, amelyben fokozatosan megjelennek azok az intézmények és hatalmi-jogi megoldások, amelyeket – jelenlegi fogalmi rendszerünk segítségével, de az adott kor körülményei között gondolkodva – a jogilag szabályozott társadalmi-hatalmi struktúráként megjelenő állam kritériumának, ismérvének tartunk. E folyamatban jelennek meg az egyéni céloktól elkülönült állami célok és feladatok, és épül ki az egységes államhatalom. A rendelkezésre álló forrásokban kereshetünk olyan elemeket, amelyek az államiság kritériumainak megjelenésére utalnak, és megállapíthatjuk, hogy ezek megjelenése, fejlődése mind-mind az államalapítás folyamatának része. Az, hogy kellő adat megismerését követően e folyamaton belül ki-melyik időszakra mondja azt, hogy ekkor már az államiság elegendő jellemzője valósul meg ahhoz, hogy működő államról beszéljünk, nagyban függ attól is, hogy saját jogfelfogásunkban mit gondolunk az államról.

A megelőző korszakokhoz viszonyítva Szent István uralkodása a hatalomgyakorlás mikéntje mellett társadalmi és jogi szempontból is jelentős változásokat hozott. Ennek három elemét szokás kiemelni: a belső ellenségek legyőzését, a keresztény egyház kiépítését és lényegében a keresztény vallás államvallássá tételét, valamint a vármegyerendszer kialakítását. E három elem mentén és összefüggéseiket is vizsgálva azonban megvívható egy összetettebb, rendszer-szintű építkező munka, amely a közhatalmi-közjogi berendezkedés új, a korábbiaknál magasabb szintű szervezettségét hozta el, és amely ekként jogi értelemben is az állam alapjainak lefektetéseként fogható fel. Beltható azonban, hogy ezek a változások sem egyik napról a másikra mentek végbe, hanem az új jelenségek, intézmények megjelenésével párhuzamosan részben és időlegesen még továbbéltek és csak fokozatosan veszték ki a korábbi társadalmi berendezkedésre, a pogány, nomád, törzsi életmódra jellemző vonások, úgy a mindennapi életben, mint a normarendszerben (a jogban).³⁰

Első királyunk fegyveresen legyőzte az országon belüli ellenségeit, a korábbi törzsi rendszerből visszamaradt vezetőket, hadurakat, és uralma alá vonta azok követőit, továbbá ezzel párhuzamosan lefektette országában a keresztény egyház szervezetének alapjait és e vallás követését irányozta elő alattvalóinak. E két, önmagában is jelentős folyamatot Szent Istvánról szólva a közbeszéd, és néha a szakirodalom is akként mossa össze, hogy ez a kereszténység harca volt a pogányság ellen. Anélkül, hogy e megállapítás valóságfokát alaposabban vizsgálám, inkább egy másik, közhatalmi-jogi szempontú összefüggést emelek ki: az új társadalmi berendezkedés kiépítésének e két fontos részfolyamata mögött ott áll és összekapcsolja azokat egy magasabb szintű, elvi elgondolás. Szent István ugyanis már nem a fejedelmi hatalom megszilárdítására jellemző,

²⁹ DEGRÉ ALAJOS: *Magyar alkotmány- és jogtörténet. Készült: Dr. Degré Alajos egyetemi tanár 1950/51. tanévben tartott előadásai nyomán.* (szerk.: Béli Gábor) IDRResearch Kft./Publikon Kiadó – Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Pécs, 2009. 31. p.

³⁰ KRISTÓ: *Magyarország története...* 110. p.

legfeljebb valamiféle (Álmos fejedelem eredetére visszavezetett) totemisztikus eredet-mítoszból táplálkozó legitimációval³¹ megtámogatott erőszakos uralom alá hajtás alapján, hanem keresztény királyként – több szerző szerint is Karoling mintára³² –, az Istentől származtatott hatalomra és legitimációra (az Isten kegyelméből uralkodó király keresztény eszméjére)³³ alapítva építette ki rendszerét.

Az egyházi szervezet és annak tisztségviselői, valamint ezekkel párhuzamosan a kiépülő vármegyrendszer és annak tisztviselői az új társadalmi berendezkedés működésében a királytól igazgatási és bíraskodási feladatokat is kaptak. Az ország kormányzásában a központi szerepet és minden más feladatkör és jogkör eredetét és beszámítási pontját pedig maga a király jelentette, aki az Isten kegyelméből uralkodó keresztény királyként már nem pusztán korlátlan és kegyetlen erőszakkal, hanem – a jogon kívüli korlátai mellett – közjogi értelemben ugyan elvileg korlátlan, mégis az isteni jog, valamint a törvényt megelőző és törvényrontó erejű szokás által valamelyest keretek közé szorított³⁴ törvényekkel kormányozza országát.³⁵

Végül, de nem utolsósorban, Szent István korára – és egyébként az Árpád-kor egészére is – igaz, hogy a király kötelező magatartási szabályt meghatározó akarata annak megjelenési formájától függetlenül: törvény.³⁶ Első királyunk korában tehát sem a törvényeknek, sem bármilyen más közhatalmi aktusoknak, semmilyen írásbeliséggel kapcsolatos formai kelléke nem volt, nem alakult még ki a kötelező hivatali írásbeliség. Alighanem azonban Szent István rendelkezéseinek, közhatalmi és jogi szervező-alakító munkásságának volumenéből és jelentőségéből, valamint konkrétan az első királyunk dekrétumaiban foglalt rendelkezések korabeli kiemelkedő jelentőségéből adódott, hogy éppen ebből a korszakból maradtak fenn írásos formában az első saját – magyar közhatalmi tényező által kibocsátott – jogforrásaink. Ez egyfelől ugyancsak az államiság megjelenésére utaló tényező, másfelől pedig e saját (jog)források – még kissé kazuisztikus, hézagmentesnek korántsem mondható szabályozásuk ellenére is – minden más forrásnál hitelesebb képet mutathatnak a korszak jogi berendezkedéséről.

4. A Szent István korabeli írott jogforrások

A Szent István uralkodását megelőző korok magyar társadalmi-hatalomgyakorlási jelenségeire a tárgyi források, leletek mellett a – vélhetően – hasonló felépítésű és működésű társadalmak történelméből és a magyarsággal érintkezésbe kerülő más népek írott forrásaiból, valamint a későbbi századok krónikairódmájából és a későbbi korok okleveles forrásaiban található visszaulásokból lehet következtetni. Ezzel szemben Szent István uralkodásától kezdődően már találkozhatunk (a XI-XII. századokból kisebb számban, majd a XIII. századtól, III. Béla kiemelkedő jelentőségű rendelkezésének, a királyi

³¹ KRISTÓ: *Magyarország története...* 93. p.

³² ECKHART: i. m. 39. p., GYÖRFFY: *István király...* 148. p., SZEKFŰ: i. m. 34–36. pp.

³³ KRISTÓ: *Magyarország története...* 93. p.

³⁴ HÓMAN: *Szent István...* 129–133. pp.

³⁵ ECKHART: i. m. 38–39. pp., KRISTÓ: *Magyarország története...* 96. p., MARCZALI: i. m. 65–68. pp., SZEKFŰ: i. m. 36. p.

³⁶ BÉLI GÁBOR: *Árpád-kori törvényeink*. In: JURA VI/1–2., 2000. 44. p.

kancellária felállításának köszönhetően jóval nagyobb számban) latin nyelven íródott hazai oklevelekkel, amelyek e korszak jogi mechanizmusainak is a legfontosabb és leghitelesebb megismerési forrásai. A korszakból fennmaradt okleveles források egyébként is, minthogy az írástudók kisebb száma, és a hordozóanyagok nehezebb hozzáférhetősége, költséges volta miatt jellemzően nagyobb horderejű, jogi relevanciával is bíró tényekről, eseményekről vagy nyilatkozatokról tanúskodnak, túlnyomó részben jogforrások.

A Szent István korabeli jog írott forrásairól kettős értelemben beszélhetünk. Ide tartoznak mindenekelőtt az úgynevezett alaki vagy külső jogforrások, vagyis a korabeli jogalkotási terméknek tekinthető, normatív tartalmú királyi oklevelek, az Árpád-kor első írott törvényei, szokásos megkülönböztetésük szerint a dekrétumok és a privilégiumok.³⁷ Első királyunk korából a jogirodalom dekrétumként azonosítja Szent István első (1024–1025) és második (véltetően 1030–1038) törvényét.³⁸

A Szent Istvánnak tulajdonított további oklevelekről pedig áttekintő képet ad *Karácsonyi János*, megjelölve azt is, hogy az általa ismertett tíz oklevél közül ő maga hatot (a ravennai adománylevelet³⁹, a pannonhalmi kiváltságot⁴⁰, a pécsi⁴¹ és a veszprémi⁴² püspökségek és a pécsváradi apátság⁴³ alapítóleveleit, valamint a veszprémvölgyi monostor görög nyelvű, Kálmán király átiratában fennmaradt alapítólevelét⁴⁴) tart hitelesnek, négyet pedig (a nyitrai adománylevelet⁴⁵, a bakonybéli apátság alapítólevelét⁴⁶, valamint a zalavári apátság két alapítólevelét⁴⁷) koholmánynak,⁴⁸ de az egyes oklevelek tárgyalásánál azt is feltűnteti, hogy azokat a témával foglalkozó további szerzők közül ki tekintette hamisnak.

Ezek az alapítólevelek és adománylevelek túlnyomórészt a címzett egyházi, illetve szerzetesrendi intézménynek bizonyos adományait, igazgatási és gazdasági jogosítványait taglalják, ugyanakkor jellemzően tartalmaznak olyan formulákat is, amely más egyházi és világi előljárókat, illetve minden előkelő és szegényebb rendű személyt, esetenként még kifejezetten a mindenkori királyt is eltilt mindennemű, az oklevélben foglalt jogosítványokra sérelmes magatartástól, és ennek megszegése esetére szankciót is kilátásba helyez. Ilyen értelemben ezek az oklevelek is meghatároznak kötelező és kikényszeríthető magatartási szabályokat, a királyi akarat megjelenítőiként tulajdonképpen törvény erejével bírnak (lényegében ugyanis e korban a királyi adomány sohasem pusztán ajándékozás, hanem immanens és gyakran írásban is kifejezett jogokkal és – mindenki más részéről is legalább tűrési-tartózkodási – kötelezettségekkel körülbástyá-

³⁷ CSIZMADIA ANDOR – KOVÁCS KÁLMÁN – ASZTALOS LÁSZLÓ: *Magyar állam- és jogtörténet*. Második, változtatlan kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest, 1975. 63–66. pp.

³⁸ BÉLI: *Árpád-kori törvényeink...* 35. p.

³⁹ FEJÉR, GEORGIUS: *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. Tomus I.* Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae. Budae, 1829. 331–332. pp.

⁴⁰ FEJÉR: i. m. I. 280–282. pp.

⁴¹ FEJÉR: i. m. I. 291–292. pp.

⁴² FEJÉR: i. m. I. 289–291. pp.

⁴³ FEJÉR: i. m. I. 296–302. pp.

⁴⁴ FEJÉR: i. m. I. 312–313. pp.

⁴⁵ FEJÉR: i. m. I. 285–286. pp.

⁴⁶ FEJÉR: i. m. I. 327–330. pp.

⁴⁷ FEJÉR: i. m. I. 304–307., 307–310. pp.

⁴⁸ KARÁCSONYI JÁNOS: *Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány*. M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága, Franklin-Társulat Nyomdája. Budapest, 1891. 15. p.

zott magatartási norma is, tehát a királyi akaratot megtestesítő törvény). A dekrétumok és privilégiumok szokásos megkülönböztetésében pedig inkább a privilégiumoknak nevezett jogforrásokkal mutatnak hasonlóságot – ezért a továbbiakban ezeket privilégiumoknak is nevezhetjük.

E privilégiumok közül a nyitrai püspökség alapítólevelének nyilvánvalóan hamis voltáról az irodalomban igen nagy az egyetértés, továbbá ennek a forrásnak, valamint a bakonybéli apátság alapítólevelének és a zalavári apátság alapításáról rendelkező 1019. és 1024. évi keltezésű okleveleknek hamis voltát más szerzőkre is utalva *Karácsonyi* maga is olyan meggyőző erővel bizonyítja,⁴⁹ hogy azok rendelkezéseinek idézésétől a későbbiekben eltekintek. Ugyancsak nehéz összevetni a további forrásokkal a veszprémvölgyi monostor – *Karácsonyi* által hitelesnek, de töredéknek tartott – alapítólevelét. Egyrészt, annak eredetije görög nyelven íródott, így formulái eltérnek a latin oklevelek szokásos formuláitól és kifejezéseitől, másrészt annak szövegében számos, a magyarországi viszonyoktól látszólag eltérő rendelkezés (például a szokásos tized helyett kilenced) szerepel, amelyek vélhetően abból erednek, hogy az oklevél szerkesztője nem ismerte a hazai viszonyokat.⁵⁰

Az alapítólevelek kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy a fennmaradt oklevelek esetleges formálisan hamis volta nem feltétlenül jelent tartalmi hamisságot,⁵¹ vagyis azt, hogy a tényleges alapításra vagy rendelkezésre nem Szent István által került sor – ennek oka lehet az esetleges oklevél nélküli alapítást vagy rendelkezést követő iratkoholás vagy az eredeti oklevél eltűnése miatti utólagos koholás; az alapítások ténylegességét az oklevelek vizsgálata mellett például a régészet igazolhatja vagy cáfolhatja.

Az okleveles források összessége, azok jellege és szabályozási köre, illetve az egyes oklevéltípusok egymáshoz viszonyított száma alapján egyértelműen megállapítható, hogy az Árpád-kori – így a Szent István korabeli – magyar jog elsődlegesen szokásjogi jellegű. Ezen nem változtat az a tény sem, hogy a szokásjog tartalmát is írott dokumentumokból, változatos tartalmú oklevelekből ismerhetjük meg. Szent István koráról azonban kevés oklevél maradt fenn. A hivatali írásbeliség intézményrendszerének kiépülését megelőzően, majd még annak kezdeteikor is, az írott jog csupán egyes, az adott időben nagyobb jelentőségű kérdésekkel foglalkozott, de nyilvánvalóan nem fedhette le a jogilag szabályozott életviszonyok egészét – még a királyi jog vonatkozásában sem. Ugyanakkor nem zárható ki, hogy igaza van *Kristó* Gyulának, amikor azt állítja, hogy Szent István későbbi leírásokban fennmaradt dekrétumai eredetileg esetlegesen több rendelkezést tartalmazhattak,⁵² amelyek a fennmaradt szövegből ismeretlen okból kimaradtak. *Györffy* György pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy bár Szent István két dekrétumának fennmaradt rendelkezései túlnyomórészt saját jogalkotási munának tekinthetők, egyes rendelkezések azonban igen nagy valószínűség szerint nyugati minták (a bajor

⁴⁹ vö. KARÁCSONYI: i. m. 103–145. pp.

⁵⁰ KARÁCSONYI: i. m. 39. pp.

⁵¹ BÓNIS: *István király...* 92–93. pp.

⁵² KRISTÓ: *Magyarország története...* 96. p.

népjog és zsinati határozatok) alapján kerültek átvételre.⁵³ Ugyancsak a germán jog és a kánonjog hatását emeli ki *Bónis* György.⁵⁴

A kötelező magatartási szabály megjelenési formájaként azonosítható alaki vagy külső jogforrások (és a jogszabályt keletkeztető anyagi vagy belső jogforrások) mellett legtágabb értelemben jogforrásnak szokás nevezni a jog megismerési forrásait, amelyek normatív jelleggel nem rendelkeznek, és igen változatos formában és műfajban jelenhetnek meg. Első királyunk korából két ilyen forrás(csokor) érdemel említést, Szent István Intelmei és Szent István legendái. Tartalmi szempontból mind az Intelmekben, mind a legendákban többnyire a királyi hatalomgyakorlás mozzanataihoz, így a királyi közjogi állásához is kapcsolódó témákkal találkozunk. E forrásoknak a Szent István korabeli közjogi viszonyok, a királyi jog megismerése keretében történő vizsgálata során azonban – a normatív jelleg hiánya mellett – különös tekintettel kell lenni az Intelmek és a legendák keletkezési körülményeire, rendeltetésükre, valamint műfaji sajátosságaira.

A Szent István nevében készült és fiának, Szent Imre hercegnek címzett, az ország (a kialakuló állam) kormányzásával és a helyes uralkodói magatartás és hatalomgyakorlás formáival kapcsolatos iránymutatásokat tartalmazó Intelmek műfaja: királytűkör. Az Intelmek pontos keletkezési körülményei ugyan nem ismertek – nem egyértelműen tisztázott, hogy annak ki a szerzője,⁵⁵ illetve hogy a tényleges és pontos tartalom kialakításában mekkora volt a király, és mekkora az írásba foglaló személy szerepe⁵⁶ –, elfogadva, hogy keletkezését tekintve ez valóban Szent István korabeli (feltehetően 1020 körül, de mindenképpen 1031, Imre herceg halála előtt született⁵⁷) forrás, feltehetőleg hiteles korrajzot állít a keletkezésének időszakáról. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy vannak olyan felvetések is, miszerint a mű – vagy legalább annak egyes részei – az egyház számára igen kedvező iránymutatásai alapján a Szent István halála és szentté avatása közötti időszakban keletkezett, bizonyos egyházi elvárásokat is valószínűleg első királyunk intelmeként feltüntetve.⁵⁸

A műnek a korabeli hatalmi-közjogi viszonyok megismerésében betöltött szerepét növelheti az is, hogy vélhetően első királyunk valamiféle iránymutatása és/vagy jóváhagyása mellett készült el, így többé-kevésbé jól tükrözi annak a királyi hatalomgyakorlással kapcsolatos nézeteit. *Bónis* György megállapításai alapján első királyunk dekrétumaihoz hasonlóan, bár a műfajból eredően nyilvánvalóan közvetettebb módon, az Intelmeken is érezhető a kánonjog hatása; azt azonban *Bónis* kifejezetten cáfolja, hogy e műben a római jog egyes elemeinek tudatos áttemelését és továbbélését kellene látnunk, csupán egyes római jogi kifejezések közvetítése figyelhető meg, de ez is többnyire a római jogtól eltérő jelentéstartalommal.⁵⁹ Másutt egyébként *Bónis* a latin stílusművészet kis remekének nevezi az Intelmeket, annak szerzőjéről pedig azt írja, hogy az isme-

⁵³ GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.): *Szent István törvényei. Szent István törvényeinek XII. századi kézírata az Admonti Kódexben*. Hasonmás kiadás. Helikon Kiadó. Budapest, 1988. 29–30. pp.

⁵⁴ BÓNIS GYÖRGY: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1972. 15–16., 20–21. pp.

⁵⁵ CSÓKA J. GÁSPÁR – ÉRSZEGI GÉZA – KURCZ ÁGNES – SZABÓ FLÓRIS: *Árpád-kori legendák és intelmek*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1983. 201. p.

⁵⁶ GYÖRFFY: *István király...* 126. p.

⁵⁷ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 201. p.

⁵⁸ BÓNIS: *István király...* 137–139. pp.

⁵⁹ BÓNIS: *Középkori jogunk...* 16–21. pp.

retlen pap némi antik irodalmi műveltsége és természetesen Biblia-ismerete mellett főleg a VIII-IX. századi Karoling publicisztikában járatos.⁶⁰

Ugyanakkor az Intelmeknek a hatalmi-közjogi viszonyok bemutatásának tekintetében vett hitelességét csökkentheti, hogy a mű – nevelő, iránymutató jellegéből és a keletkezésében feltehető egyházi közreműködésből eredően – vélhetően részben idealizált képet fest az uralkodó és országa kapcsolatáról, az nem feltétlenül tükrözi a Szent István korabeli mindennapi valóságot, sokkal inkább tekinthető a keresztány uralkodó eszményképe leírásának. Az ismert történelmi események – Imre herceg korai halála – miatt továbbá kérdéses az is, hogy az Intelmek az eredeti céljukhoz mérten kifejtettek-e bármilyen hatást a Szent Istvánt követő királyok munkásságára. Egyfelől ugyanis, bár a személyes királyság korában, így az Árpád-korban mindvégig, minden közjogi hatalom forrása és birtokosa a király,⁶¹ de azért az Árpád-házi királyok háromévszázados uralma alatt is folyamatosan alakultak, változtak a társadalmi és tényleges hatalmi-befolyási viszonyok. Másfelől pedig, az Árpád-házi királyok nem Szent István, hanem unokatestvére, Vazul leszármazottai voltak, ezért – a közjogi berendezkedés és a törvények továbbélése mellett – kérdéses, hogy a személyesebb hangvételű Intelmeket mennyire érezték a személyükhöz szólónak. Vazul fiának, I. Andrásnak az udvarát például Györffy György kifejezetten olyan környezetnek írja le, amelyből „nem hiányzott az ellenszenv Istvánnal szemben”.⁶² Hóman Bálint pedig inkább arra utal, hogy Vazul fiai a hatalmuk megszilárdítása érdekében, célszerűségi okból fogadták el Szent István szellemi örökségét.⁶³

Valódi változást, de legalább valódi kivételt ebben Szent László király hozhatott, aki törvényeiben lefektette, illetve megerősítette a Szent István-kultusz alapjait,⁶⁴ bár az aligha tárható fel, hogy ez pontosan mekkora részben volt László személyes meggyőződése, és mennyire játszott benne szerepet a királyi hatalom egyik támaszát jelentő magyar keresztény egyház magyar szentek avatásával történő megerősítésének (*Kristó* Gyula szavaival a magyar keresztény egyház ő- és hőskultusza megteremtésének⁶⁵) politikai célja; illetve hogy mennyiben voltak a szentté avatások a magyar király(ság)nak a Szentszék általi, politikai célú támogatása a pápa és a császár közötti viszálykodás idején.⁶⁶

Szent István legendái három gyűjteményben maradtak az utókorra, ezek közül legkorábbi lehet az ismeretlen szerőtől származó úgynevezett nagy legenda, amely feltehetőleg első királyunk szentté avatása (1083) előtt, vélhetően éppen ennek elősegítésére született 1077 körül.⁶⁷ *Kristó* Gyula azonban e forrás keletkezését is a szentté avatás utánra teszi.⁶⁸ Már bizonyosan a szentté avatást követően keletkezett – minthogy ennek bizonyos eseményeit is leírja – az ugyancsak ismeretlen szerőtől származó úgynevezett kis legenda, amelynek szövege a „bár forgathatjátok ugyanezen tárgy hiteles első szövegét, olvassátok mégis ezt a rövidebbet” mondatával⁶⁹ feltehetően éppen a nagy le-

⁶⁰ BÓNIS: *István király...* 136. p.

⁶¹ DEGRÉ: i. m. 73. p.

⁶² GYÖRFFY: *István király...* 126. p.

⁶³ HÓMAN: *Szent István...* 309–310. pp.

⁶⁴ HÓMAN: *Szent István...* 308. p.

⁶⁵ KRISTÓ: *Magyarország története...* 133. p.

⁶⁶ ECKHART: i. m. 49–50. pp., GYÖRFFY: *István király...* 388–389. pp.

⁶⁷ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 187. p.

⁶⁸ KRISTÓ: *Magyarország története...* 133. p.

⁶⁹ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 16. p.

gendára utal vissza. A legkésőbbi és legterjedelmesebb legenda az úgynevezett Hartvik-legenda, amelynek üdvözlést tartalmazó első mondatából kiderül, hogy azt bizonyos Hartvik püspök – aki egyes adatok szerint német földről érkezett bencés szerzetesként a győri püspökséget viselte⁷⁰ – Kálmán királynak ajánlja, majd arra is utal, hogy maga a király rendelte meg a mű elkészítését. A Hartvik-legenda lényegében magában foglalja a két korábbi legenda szövegrészeit is.

A legendák értékelése, tartalmukból a Szent István korabeli társadalmi-közjogi-hatalmi berendezkedésre vonatkozó következtetések levonása során két körülményt feltétlenül figyelembe kell venni, amelyek alapján e források hitelessége a dekrétumokhoz és a privilégiumokhoz, de még az Intelmekhez képest is óvatosabban kezelendő. Egyrészt, a legendák mintegy fél évszázaddal első királyunk halála után keletkeztek, így azokban a szerző(k) részéről a személyes tapasztalás helyett vélhetően zömében közvetett és szóbeli (mondhatni szájhagyományon alapuló) források álltak rendelkezésre (és esetleg a jóindulatú képzelőerő). Ez az időbeli különbség felvetheti a keletkezés-korabeli, illetve a köztes időszak egyes társadalmi jelenségeinek vagy – ahogy annak lehetőségére *Bónis* György az Intelmek kapcsán utal⁷¹ – a szerző érdekkörei valamiféle igényeinek beszűrődését a valós adatok közé. Másrészt, a legendák műfajukból eredően – a tudományosan nem bizonyítható természetfeletti jelenségek, csodák tételezésén túlmenően is – erősen idealizált képet festenek főhősük életéről és hatalomgyakorlásáról. Még inkább igaz lehet e forrásokra az Intelmek kapcsán tett megállapítás, miszerint ezek is inkább a keresztány uralkodó eszményképe leírásának tekinthetők.

Mindezek ellenére a legendák sem tekinthetők értéktelen forrásnak a témánk szempontjából, mivel feltételezhető, hogy a bennük leírt eseményeknek legalább részben van valós tényalapja, továbbá hogy a szerző bizonyos mértékben igyekezett a leírt eseményeket korhű történelmi közegben megjeleníteni, vagyis a szövegekből kiolvasható jogintézmények, jogi jelenségek többé-kevésbé reálisan tükrözhetik első királyunk korát. Ennek ellenőrzésére a különféle korabeli forrásokkal, például Szent István törvényeivel történő tartalmi összevetés is szolgálhat.

5. A királyi jog (*ius regium*)

A jogtörténet-tudományban a királyi jog (*ius regium*) több meghatározása ismert. Szűkebb értelemben a királyi jog a Hármaskönyvben leírt, de annak szokásjogi jellegéből adódóan az Árpád-kori királyi birtokadományozás és birtokháramlás rendszerére is érvényes definíció szerint a nemesek birtokai királyra háramlásának szubszidiárius jogcíme.⁷² *Béli* Gábor pedig e szűkebb értelemben felfogott *ius regiumot* a tulajdont korlátozó elidegenítési tilalomként azonosítja.⁷³

⁷⁰ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 187. p.

⁷¹ vö.: BÓNIS: *István király...* 137–139. pp.

⁷² WERBÓCZY ISTVÁN: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Téka Könyvkiadó, Budapest, 1990. 104. p.

⁷³ BÉLI GÁBOR: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Institutiones Juris, Dialóg Campus Tankönyvek. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2000. 72–73. pp.

Ezzel szemben a *ius regium* általam is irányadónak tekintett tágabb értelmében – elfogadva Párniczky Mihály definícióját – nem más, mint a király közjogi állását meghatározó olyan jogszabályok összessége, amelyek a király számára valamely politikai vagy gazdasági előnyt biztosítanak.⁷⁴ A *ius regium* jelöli ki a királyi hatalom közjogias kereteit, annak mibenlétét, meghatározza a király közjogi jellegű előjogait, egyszerűbben fogalmazva, a *ius regium* az, amitől tartalmi értelemben király a király. Jellegzetes elemei – korszakoktól és országoktól függően részleteikben némiképp eltérő tartalommal – a törvényhozás, a bírászkodás, az adók, vámok szedése, a fontosabb tisztviselők állítása, a birtokadományozás, vagy éppen a hadsereggel rendelkezés. Lényegében ugyanezeket az elemeket sorolja fel Degré Alajos is a középkori magyar királyi hatalmat vizsgálva.⁷⁵

Párniczky a tágabb értelemben vett királyi jog elemei között megkülönbözteti az úgynevezett vagyonerdekű (vagyoni jellegű) és nem vagyonerdekű jogokat, és előbbieket, a *fiscalia regum* körét nevezi szűkebb értelemben vett királyi jognak.⁷⁶ Továbbá a birtokok királyra háramlásának szubszidiárius jogcímekeként, illetve elidegenítési tilalomként is felfogható szűkebb értelemben vett királyi jog is megjelenik a tágabb értelemben vett királyi jog körében, annak egyik vagyoni jellegű elemeként.

A királyi jog elemeit – funkcionális összehasonlításban – a napjaink jogrendszerében (természetesen tartalmilag is némiképp más formában) a főbb állami szervek hatásköreiként azonosíthatjuk. Mivel azonban a személyes királyság korában hazánkban ezek az előjogok egyetlen hatalmi tényezőre, a királyra mutattak, nem volna helytálló a *ius regium* elemeit a király hatásköreinek nevezni (ez ugyanis másik hatalmi tényező(k) elkülönült hatáskörét is feltételezné), helyesebb ezeket a király hatalomgyakorlásának formáiként megjelölni. A király mellett – de szigorúan az ő akaratából és annak keretei között – persze már az Árpád-korban megjelentek más szervek is (kincstár, bírói feladatokat is ellátó tisztségviselők, később a kancellária), amelyek a királytól feladatot, de nem hatáskörként kapták egyes közjogi jelentőségű feladatok ellátását. Fontos azonban rögzíteni, hogy e hatalomgyakorlási formákat (például törvényhozást, igazgatást, bírászkodást, stb.) mindig a vizsgált kor viszonyainak megfelelően kell értelmezni.

Végül, azt a kérdést vizsgálva, hogy a *ius regium* határozza-e meg *a priori* jelenségeként a király jogállását, vagy inkább a mindenkori uralkodó tényleges hatalma determinálja a *ius regium* tartalmát, megállapítható egyfelől, hogy vannak tipikus uralkodói jogosítványok, amelyek helytől és időtől nagyrészt függetlenül (legfeljebb mértékükben és gyakorlási módjukban eltéréseket mutatva) az uralkodó jogállásának mellőzhetetlen elemei. Másfelől, a *ius regium* legfontosabb elemeinek tényleges gyakorolhatósága hiányában egyetlen monarcha sem tudta tartósan fenntartani uralmát (a bárók, úgynevezett kiskirályok, ellenkirályok hatalma is jellemzően arra épült, hogy egyes királyi jogokat kezdtek bitorolni, tényleges hatalomgyakorlásuk azonban területileg nem érte el a legitím király uralmának földrajzi kiterjedtségét, illetőleg esetükben hiányoztak azok a ceremonális, szimbolikus elemek, amelyek miatt formális értelemben király a király). Ugyanakkor a királyi hatalom aktuális állapota is visszahat a *ius regium* meghatározó elemeinek tényleges működésére, ez kényszerítheti a királyt (de az Árpád-korban még nem közjogilag,

⁷⁴ PÁRNICZKY: i. m. 7. p.

⁷⁵ DEGRÉ: i. m. 74. p.

⁷⁶ PÁRNICZKY: i. m. 8. p.

hanem szigorúan politikailag, célszerűségből) kedvezmények biztosítására és változások eszközölésére a hatalomgyakorlás formáiban.

6. A törvényhozás

A törvényhozás és a királyi jog kapcsolata kettős. Egyfelől, a törvényhozás termékei, a törvények a királyi jog elemeire vonatkozó rendelkezéseket tartalmazhatnak, a királyi jog működési szabályainak forrásai. Másfelől, a törvényhozás, mint a mindenkire kötelező magatartási normák jogi szabályainak legfelsőbb szintű megalkotása, az államhatalom megnyilvánulásának egyik legjellegzetesebb formája, ami a személyes királyság korában értelemszerűen a király egyik legfőbb, kizárólagos közjogi jogosultsága volt.

A jogtörténészek széles körében elfogadott nézet szerint Árpád-kori (úgynevezett korai feudális) jogunkban a törvények (amelyek nagyobb számban a XIII. századból maradtak fenn) formai azonossága mellett tartalmi különbségük abban áll, hogy a dekrétum általános, valamennyi alattvalóra egyformán kötelező jogszabály forrása, míg a privilégium egyesek vagy közületek jogviszonyainak szabályozására szolgál, és mint ilyen, *ius singulare*-t teremt.⁷⁷ Később, a rendi-képviselési állam időszakában pedig a különbség a jogalkotó személyében rejlik, a dekrétum a király és a rendi országgyűlés közös aktusa, míg a privilégium megalkotásában az országgyűlésnek nincs szerepe.⁷⁸ Ez utóbbi különbségtételt nem vitatva, az Árpád-korra mégis azt a nézetet látom helyesnek, miszerint a rendi országgyűlés hazai kialakulása előtt dekrétum és privilégium között még nem tehető lényegi különbség, a törvények lényegi eleme egyaránt a király akaratá,⁷⁹ ő a jogalkotó hatalom kizárólagos letéteményese, közjogi értelemben korlátlanul dönt mind a forma, mind a tartalom tekintetében. Az Árpád-kor törvényei közül a tartalomban és terjedelemben is jelentősebbek – közelebbről Szent István, Szent László, Kálmán, II. András, IV. Béla és V. István, valamint III. András törvény(könyv)ei és néhány egyéb⁸⁰ jogforrás – dekrétumként történő kiemelése és említése tehát nem jogforrási megkülönböztetés, inkább sak hagyományos megnevezés.

A Szent István királytól fennmaradt, az előbbieken már felsorolt dekrétumok és privilégiumok (ide értve a korábban kifejtettek szerint a királyi alapító- és adományleveleket is) – minthogy kötelező magatartási szabályokat is rögzítenek – pusztán létezésükkel is utalnak a korabeli törvényhozás létére. Elfogadva azt, hogy Szent István korában a törvény nem más, mint a királynak kötelező magatartási szabályt meghatározó akaratnyilvánítása annak megjelenési formájától függetlenül, nem meglepő, hogy maguk a korabeli jogforrások a törvényhozásra vonatkozóan nem fogalmazzak meg semmilyen eljárási vagy formai követelményt. A törvényhozásra vonatkozó bizonyos utalásokat mégis találhatunk e szövegekben is.

Szent István az első törvényének előjáró beszédében lényegében a törvények általi kormányzás elvét fejt ki annak taglalásával, hogy a keresztény király – így ő maga is –

⁷⁷ CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS: i. m. 65. p.

⁷⁸ CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS: i. m. 129–133. pp.

⁷⁹ BÉLI: *Árpád-kori törvényeink...* 40–43. pp.

⁸⁰ BÉLI: *Magyar jogtörténet...* 25–26. pp.

az isteni törvények mellé világi törvényeket alkotva kormányozza népét.⁸¹ Az egyes rendelkezések normatív erejét és a király akaratát többnyire az „akarjuk” (*volumus*) szóalak fejezi ki, de még erőteljesebben utal a király kirázólagos jogalkotó hatalmára a 6. cikkben a „királyi hatalmunknál fogva végeztük” (*decrevimus nostra regali potentia*), a 22. cikkben a „királyi végzés szerint rendeltetik” (*secundum regale decretum statutum est*), valamint a 30. cikkben az „eme királyi végzésben rendeltetik” (*in hoc regale decretum statutum est*) szófordulat.⁸² A második törvény 7. cikkében pedig az „ily törvényt szerezni rendeltünk” (*hac lege componere decrevimus*) fordulat olvasható.⁸³

Ugyanakkor Szent István első dekrétumában több utalás is található a király tanácsára, a 14. cikkben a „tanácsunk végzése szerint” (*secundum nostri senatus decretum*), a 15. cikkben a „királyi tanács végzése szerint” (*secundum decretum regalis senatus*), a 20. cikkben a „királyi gyűlés végzése szerint” (*secundum decretum regalis concilii*), a 29. cikkben az „eme királyi gyűlésben végeztetett” (*in hoc regali concilio decretum est*), a 31. cikkben a „királyi tanáccsal egyetérve végeztetik” (*secundum regalem senatum decretum est*), míg a 35. cikkben az „eme közgyűlés döntése után” (*post diffinitionem huius communis concilii*) formában.⁸⁴ További három rendelkezésben pedig a tanácsra és a királyi akaratra egyaránt találunk utalást. Az első törvény 25. cikkében az áll: „elrendeltük előkelőink gyűlésén” (*decernimus nostrorum primatum conventu*); a 34. cikk szerint: „a tanács végzése szerint elhatároztuk” (*secundum decretum senatus statuimus*); míg a második törvény 2. cikkében az olvasható: „egyetértettünk tehát az egész tanács kérelmével” (*consensimus igitur petitioni totius senatus*).⁸⁵

A kizárólag a királyi akaratra utaló szóalakok túlsúlya mellett ez utóbbi három megjelölés is egyértelműen azt jelzi, hogy a „tanács végzése” megjelölés nem valamiféle testület általi törvényhozásra utal, a tanáccsal az uralkodó konzultálhat, meghallgathatja kéréseit, tanácsait, de közjogi értelemben (szemben Györffy Györgynek a közös törvényhozásról szóló fejtegetésével⁸⁶) az egyetlen döntéshozó a király. Az Árpád-kori források tanúsága szerint az uralkodó mellett valóban működött egy előkelő személyekből álló, de állandó szervezet nélküli tanács, amely azonban – 1267 előtt egészen bizonyosan – nem rendelkezett semmiféle hatáskörrel a jogalkotásban.⁸⁷ A király a tanács véleményét sem kikérni, sem figyelembe venni nem volt köteles, hatalmát a tanács jelenléte közjogilag nem korlátozta.

A törvényhozó hatalomra és a királyi tanácsra több helyen utalnak az Intelmek is. Hasonlóan Szent István első dekrétumának bevezető gondolataihoz, az Intelmek előljáró beszélde is megjeleníti az isteni és világi törvények kettősségét, mint a világi hatalomban, tulajkonképpen az államban viselt méltóságokat kormányzó erőket.⁸⁸ A tanácsnak pedig – amellyel kapcsolatosan már a 3. fejezet utal arra, hogy majdan Imre herceg

⁸¹ BAK, JANOS M. – DOMONKOS, LESLIE S. – SWEENEY, JAMES ROSS (ed.): *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Volume 1. 1000-1301. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. Tomus I. 1000-1031.* Idyllwild, California, 1999. 1. p.

⁸² BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 3., 6–7. pp.

⁸³ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 9. p.

⁸⁴ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 4–5., 7–8. pp.

⁸⁵ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 6., 8–9. pp.

⁸⁶ GYÖRFFY: *Szent István törvényei...* 31–32. pp.

⁸⁷ DEGRÉ: i. m. 81. p.

⁸⁸ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 54. p.

(lényegében pedig a mindenkori király) vénei (főemberei) a főpapok legyenek – a teljes 7. fejezetet szenteli e mű, kimondva többek között, hogy a tanácsban főleg az idősebb, bölcsőbb, tekintélyesebb, megbecsült vének üljenek, és ha a király meg is hallgatja az ifjabbak tanácsát, azt is mindig tárja a vének elé.⁸⁹ Ugyanitt azonban a tanácsra vonatkozó megállapítások, miszerint „állít királyokat, dönt el királyi sorsokat, védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat, behívja abarátokat, városokat ő rakat, és ő ront le ellenséges várakat”, semmiképpen sem hatáskör-megjelölések, inkább arra világítanak rá, hogy a királynak uralma fenntartásához meg kell nyernie maga mellé legerősebb alattvalóit. A 8. fejezet intéseiben pedig, hogy a herceg mindig tartsa szem előtt atyja rendelkezéseit, illetve hogy a királyi méltósághoz illendő szokásait kövesse,⁹⁰ nem az atyai nevelés mintái vagy a magánéleti vagy társasági szokások követésének igényét, hanem a király törvényeinek és hatalomgyakorlása formáinak, mintáinak továbbvitelére adott utasítást kell látnunk.

A privilégiumok közül – még ha a hitelessége esetleg meg is kérdőjelezhető – jól példázza a királyi akarat kifejezését a ravennai adománylevelél szóhasználata: „királyi tekintéllyel rendeltük és szigorúan parancsoltuk” (*auctoritate regali statuimus et firmiter praecipimus*).⁹¹ A királyi akaratra utaló hasonló szóalakokat találunk a Szent István-nak tulajdonított többi privilégiumban is, de például a pécsi püspökség alapítólevele úgy fogalmaz, hogy a király a pápai követ, valamint az egyházi és világi előljárók jelenlétében rendelkezett,⁹² a pécsváradi apátság alapítólevele szerint pedig a király az ország minden előljárójának jelenlétében (és *Fejér* közlésében egyetértésükkel) erősítette meg rendelkezéseit a királyi pecséttel.⁹³

A veszprémi püspökség alapítólevelében pedig – *Fejér* György közlésében – a „királyi akaratból megengedtük, adományoztuk és ajándékoztuk” (*concedimus, donamus, atque largimur e regali nutu*) megjelölést találunk.⁹⁴ Ugyanennek a forrásnak *Karácsonyi* által pontosabbként elfogadott másik kiadásában ez a szövegrész úgy olvasható: „concedimus, donamus atque largimur et regali nutu [...]”⁹⁵, vagyis a „királyi akaratból” kitévelt látszólag leválasztja a jelzett igealakokról, azonban az oklevél e mondatában további igealak később sem szerepel. Ezek alapján – egyebekben elfogadva *Karácsonyi* érveit⁹⁶ – a „regali nutu” tekintetében mégis *Fejér* közlése tűnik helyesnek.

Hogy a király – jelen esetben Szent István – törvényeit, hitelesnek látszó rendelkezéseit az uralkodó utódoknak is tiszteletben kellett tartaniuk, ezt példázza *Karácsonyi* Jánosnak Szent István egyik privilégiumával, a ravennai adománylevelével kapcsolatos megjegyzése, miszerint annak hitelességéről meggyőződve Béla ifjabb király (IV. Béla) 1233-ban⁹⁷ az ország – a kincstár – rossz anyagi helyzete ellenére is megerősíti és újra teljesi-

⁸⁹ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 57., 59–60. pp.

⁹⁰ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 60. p.

⁹¹ FEJÉR: i. m. I. 332. p.

⁹² FEJÉR: i. m. I. 291–292. pp.

⁹³ FEJÉR: i. m. I. 302. p.

⁹⁴ FEJÉR: i. m. I. 289. p.

⁹⁵ IPOLYI ARNOLD – NAGY IMRE – VÉGHELY DEZSŐ (kiad.): *Hazai Okmánytár. Codex Diplomaticus Patrius. Tomus VI.* Magyar T. Akadémia. Nyomatott Kocsi Sándornál. Budapest, 1876. 1. pp.

⁹⁶ KARÁCSONYI: i. m. 56–57. pp.

⁹⁷ FEJÉR: i. m. III./2. Budae, 1829. 364–365. pp.

teni ígéri az éves királyi juttatásokat.⁹⁸ De maga az oklevél is tartalmaz olyan – az Árpád-kori forrásokban egyáltalán nem példa nélküli – kitételt, hogy annak tartalmát sem maga István, sem utódai (és egyébként a kincstárnokok sem) nem fogják megsérteni.⁹⁹ Míg azonban Karácsonyi az oklevél vélelmezhető valóságát (igazából inkább a hamisság bizonyítékainak hiánya) mellett érvel, addig *Hóman* egyértelműen annak hamisságát bizonygatja, nem elvitatva azonban egyes tartalmi elemek – valamiféle királyi juttatások – tényleges létezését.¹⁰⁰

A legendákban is találunk közvetlenül Szent István törvényhozó munkásságára, valamint a királyi tanácsra történő utalásokat. Eszerint első királyunk a püspökökkel és Magyarország főembereivel együtt bocsátotta ki törvénykönyvét, amelyben „megszerkesztette minden egyes bűnnek ellenmértét” (*in quo scilicet uniuscuiusque culpe contrarium dictavit antidotum*)¹⁰¹; továbbá ugyanezekkel tanácskozva vont össze a haza védelmére egész országának fegyvereseit, amikor Konrád német császár az országra tört; de a pannonhalmi monostor alapítása (illetve a már Géza idejében letelepedett bencések kiváltságolása¹⁰²) előtt is tanácsot tartott Isten kedveltjeivel.¹⁰³ A nyugati papoknak az országába történő meghívása kapcsán pedig e forrás általánosságban is leírja, hogy a király a különféle ügyek elintézésében ezekkel tanácskozott, olykor közösen mindenekkel, olykor egyenként egyesekkel.¹⁰⁴

7. Kormányzás, igazgatás

Az újkori és jelenkori közjog-elméletben a horizontális hatalommegosztás, vagyis az államhatalmi ágak elválasztása klasszikusnak tekinthető törvényhozás–végrehajtás–igazságszolgáltatás hármasságának¹⁰⁵ következő eleme a végrehajtó hatalom működése, a kormányzás, (köz)igazgatás, amelynek fontos eszköze a törvénytől alacsonyabb szintű, a törvények által kötött, de a címzettek széles körére kiterjedő, általános jellegű jogszabályok, rendeletek alkotása.

Szent István korában a mai értelemben vett közigazgatásról, különösen annak szolgáltató oldaláról nem beszélhetünk, azonban természetesen már ekkor is léteznie kellett olyan intézményeknek, tisztségviselőknek, akik elláttak bizonyos igazgatási feladatokat, ezáltal gyakorlati érvényt szereztek a törvények rendelkezéseinek, a király akaratának. A korabeli jogforrások alapján nyilvánvalóan és legfontosabb elemként ilyen volt a vármegye és az ispán,¹⁰⁶ de a világi igazgatás szervei az egyházi igazgatással is szoros kapcsolatban működtek.¹⁰⁷ Erre az összefonódására példa Szent István első törvénye 9. cikké-

⁹⁸ KARÁCSONYI: i. m. 23–24. pp.

⁹⁹ FEJÉR: i. m. I. 332. p.

¹⁰⁰ HÓMAN BÁLINT: *Magyar pénztörténet 1000-1325*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1916. 87–88. pp.

¹⁰¹ ENDLICHER, STAPHANUS LADISLAUS (ed.): *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Scheitlin & Zollikofer. Sangalli, 1849. 173. p.

¹⁰² BÓNIS: *István király...* 128. p.

¹⁰³ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 37–38., 40., 44. p.

¹⁰⁴ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 38. p.

¹⁰⁵ PETRÉTEI: i. m. 164–165. pp.

¹⁰⁶ PAULER: i. m. 57–58. pp.

¹⁰⁷ HÓMAN: *Szent István...* 208–209. pp.

nek rendelkezése, miszerint a falusi előljárók a papok és az ispánok utasításai szerint parancsolják meg a vasárnaponkénti templomba járást a maguk illetékességében.¹⁰⁸

A végrehajtás központi irányítása pedig természetesen a monarcha kezében összpontosult, teljes körű intézkedési lehetősége volt a kormányzatban, igazgatásban.¹⁰⁹ A törvényalkotástól elkülöníthető rendeletalkotó királyi gyakorlat azonban nem létezett, ennek oka a személyes királyság korára nézve nyilvánvalónak hat. Önmagában a belső jogforrás, a jogalkotó személyének azonossága nem zárna ki azt, hogy a király törvényhozó és rendeletalkotó tevékenységet is folytasson, amennyiben például eltérő eljárásban, különböző absztrakciós szinten teszi ezt, és a törvények általános kereteket, korlátokat szabnak a rendeletek tartalmának. A személyes királyság idején azonban a király akarata megjelenési formájától függetlenül törvény, mindenkor és mindenkire nézve teljes kötelező erővel bír. Ezért a király fogalmilag nem alkothat a törvénynél alacsonyabb szintű, a törvényeknek alárendelt jogszabályt. A királyi rendeletek vagy pátensek alkotása, amely jogforrások már ténylegesen a törvények végrehajtásának szabályozására szolgáltak, csak a XVII. század végén vált gyakorlattá.¹¹⁰

A fentiek fényében Szent István első törvénye előljáró beszédének a törvények általi kormányzásra vonatkozó fejtegetése¹¹¹ – bár Szent Istvánban a törvény és az alacsonyabb szintű végrehajtási rendelet gondolata nyilvánvalóan fel sem merült – valójában is azt jelenti, hogy az igazgatás központi, királyi döntései lényegében a törvény formájával és erejével azonosak, vagyis formálisan a központi igazgatás nem is különbözik a törvényhozástól.

A kormányzásra-igazgatásra vonatkozó pontosabb leírást nem tartalmaznak az Intelemek sem, ugyanakkor két helyen is az igazgatásban szerepet játszó tisztviselőkre, illetve bizonyos igazgatási egységekre történő utalást vélhetünk felfedezni. Először, amint arról a törvényhozás kapcsán már szó volt, az előljáró beszéd megnevez bizonyos, a világi hatalomban működő, tulajdonképpen az államokban általában meglévő, az isteni és világi törvények által kormányzott méltóságokat (*regna, consulatus, ducatus, comitatus, pontificatus, ceterasque dignitates*).¹¹² E felsorolás fordítása a magyar nyelvű kiadásában: királyságok, konzulságok, hercegségek, ispánságok, főpapságok és más méltóságok;¹¹³ ha azonban figyelembe vesszük a korabeli hazai közjogi-hatalmi berendezkedés azonosítható elemeit, akkor inkább az alábbi fogalmakat használhatjuk: királyság, tanácsnokság, hercegség (vagy vezérség), ispánság (vagy megye), főpapság és egyéb méltóságok. Másodszor pedig a negyedik fejezet tesz említést a főemberekről, ispánokról és vitézekekről, akiknek hűsége, erőssége, serénysége, szívessége és bizalma a királyságnak negyedik ékessége; akik az ország védőfalai, a gyöngék oltalmazói, az ellenségek elpusztítói és a határok gyarapítói; és akiknek feladata és méltósága, hogy katonáskodjanak, és nem pedig szolgáljanak.¹¹⁴

¹⁰⁸ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 3. p.

¹⁰⁹ MEZEY BARNA (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. 5., átdolgozott kiadás. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó. Budapest, 2003. 95. p.

¹¹⁰ BÉLI: *Magyar jogtörténet...* 27. p.

¹¹¹ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 1. p.

¹¹² ENDLICHER: i. m. 299. p.

¹¹³ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 54. p.

¹¹⁴ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 57. p.

A legendák szövegében pedig az igazgatási – közelebbről a katonai igazgatási – struktúrára vonatkozó utalás található a királyhoz érkező besenyők elleni támadásról szóló történetben, amikor a forrás elmondja, hogy az elkövetők valamely szolgák voltak, akik egy hadnagy (vagy a latin szövegben szereplő *tribunus* szó alapján helyesebben: tiszt vagy előljáró) alatt katonáskodtak.¹¹⁵

8. Bíráskodás

A horizontális hatalommegosztás harmadik pillére az igazságszolgáltatás, a bíráskodás. A személyes királyság korában a legfőbb bírói hatalom természetesen a monarcháé, aki mindenféle ügyben ítélt,¹¹⁶ továbbá minden más bíró ítélkező hatalma a bírói feladatot is hordozó tisztség adományozása vagy – mint a kiváltságolt települések választott előljárói esetében – jóváhagyás, elismerés révén a király akaratára és hatalmára vezethető vissza.

Első királyunk két dekrétuma közül a másodikban találhatunk rövid utalást a király bíráskodására, amikor a 9. cikk az ispán ítéletével szemben rosszhiszeműen, az ispánt hamis (igazságtalan) bírónak láttatva a királyhoz folyamodó vitéz büntetéséről rendelkezik.¹¹⁷ E törvényhelyből következtethetünk arra, hogy az ispán valóban hamis (igazságtalan) bírói döntésével szemben egyébként a királyhoz lehetett folyamodni.

Szent István első törvénye a királyi bíráskodásról csupán egy helyen tesz említést, a bíráskodásra vonatkozó szabályok többsége az egyházi bíráskodáshoz kapcsolódik. A 2. cikk kimondja, hogy az egyház ügyeinek igazgatása a püspökök hatalmába tartozik, amely körben és a kereszténység megtartásában a világiak is engedelmességgel tartoznak nekik, majd azt rögzíti, hogy az ispánok és bírák legyenek az egyház előljáróival egyetértők az igazságtételben is.¹¹⁸ E szabály tehát – nyilván az ugyanebben a cikkben kiemelt (egyházi és árvaügyi) körben – az egyháziak bírói hatalmának primátusát fejezi ki. A 12. cikk szól a haldoklóhoz papot hívni elmulasztó rokonoknak a pap általi bűjtölésre kötelezéséről, a 33. cikk pedig a boszorkányságon találtaknak a pap által bűjtölésre kötelezéséről és okításáról, másodízben pedig ismételt bűjtöltetéséről és megbélyegzéséről.¹¹⁹ Az utóbbi helyen azonban azt is elrendeli a király, hogy a harmadszor is boszorkányságon ért személyt a bírónak kell átadni,¹²⁰ amely „bíró” (*iudex*) megjelölés már a világi bírókra utal.

A király bírói hatalma közvetlenül a 13. cikkben jelenik meg, miszerint „ha valaki [...] amaz (ti. a keresztény vallás megtartása) ellen követne el valamit [...] a püspök ítélje; ha pedig ellenkezéstől késztetve a reá mértet kiállani nem akarná, ismét azzal az ítélettel sújtsák, egészen a hetedik ízig”; majd e szabályokat követően jegyzi meg a törvényt, hogy a teljességgel makaes – a törvény értelméből következően tehát a nyol-

¹¹⁵ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 46. p.

¹¹⁶ DEGRÉ: i. m. 112. p.

¹¹⁷ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 10. p.

¹¹⁸ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 3. p.

¹¹⁹ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 4., 7–8. pp.

¹²⁰ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 8. p.

cadszor is vétő – engedetleneket a királynak, mint a kereszténység védelmezőjének ítéletére kell bocsátani (*regali iudicio, scilicet defensori christianitatis, tradatur*).¹²¹

Igaz, hogy a Szent István korabeli jogforrásokból közvetlenül meglehetősen keveset tudunk meg a bíróként eljáró személyekről és ezek pontos ügyköreiről, az mégis bizonyos, hogy a király, aki ugyan az ország legfőbb bírója és minden bírói hatalom eredője, nyilván nem járhatott el maga minden egyes vitás ügyben. Ugyanakkor közjogi szempontból aligha korlátozhatta volna bárki vagy bármi abban, hogy bármely konkrét ügyben, ha kíván, maga járjon el. Éppen ezért egyszerre elvi és gyakorlati jelentőségű is az Intelmek 5. fejezetében megfogalmazott elv, hogy a király lehetőleg csak a méltóságához illő nagyobb ügyekben (így például főbenjáró ügyekben) ítéljen maga, a kisebb (alávalóbb) ügyeket hagyja meg a bíróknak, akik pedig a törvények szerint járjanak el.¹²²

A királyi bíraskodásra a legendák két történet kapcsán utalnak. Az első eset szerint hatvan férfi a besenyők közül a királyhoz akart jönni, azonban valamely szolgák azok elébe menve karddal levágták és kifosztották őket, mire a király elrendelte, hogy meghatározott napon állítsák a színe elé valamennyi elkövetőt. Miután ott elnyerték ítéletüket, valamennyit elvezették, és az ország minden táján az utak mentén kettesével felakasztva elvesztették.¹²³ A második eset arról számol be, hogy amikor az idősödő király betegeskedett, udvarának négy legfőbb nemese összeeskövést szőtt ellene, és egyikük megpróbálta álmában meggyilkolni őt egy karddal. Miután a merénylet – a legenda szerint égi közreműködésre – megghiúsult, a király „a bocsánatért esdeklőt el nem kergette, gonosztétét gondtalanul elejtette; végül a király parancsára felkutatott gyilkosokat elővezették, s ő fejükre törvényt mondva, méltó ítélettel sújtotta őket”.¹²⁴ Ez utóbbi történetben egyrészt a hűtlenségi deliktumok egyik formáját – a király életére törést – és a hűtlenségi büntetést, másrészt a király nyilvánvalóan létező kegyelmezési jogkörét ismerhetjük fel.

9. *A fiscalia regum elemei*

A Szent István korabeli források, különösen a kétdekrétum királyi jogra vonatkozó rendelkezései között jelentős számban találunk az úgynevezett vagyoni érdekű előjogok, a *fiscalia regum* körébe tartozó elemeket. A *ius regium* Párniczky-féle tágabb fogalmából ezek azok az elemek, amelyek a király közjogi hatalmát elsősorban gazdasági előny biztosításával alapozzák meg.¹²⁵ Mai fogalmi rendszerünkben pedig ezek – még ha a *fiscalia* kifejezésből esetleg máshogy is gondolnánk – a fiskális- és a monetáris politika főbb eszközeit is jelentik.

Napjaink mechanizmusaitól eltérően azonban az Árpád-korban sem költségvetési-zárszámadási rendszerről, sem elkülönült államháztartási alrendszerekről nem beszélhetünk. A személyes királyság korában a király magánvagyonra és az államvagyonra még nem különült el egymástól, azok közös kezelés alatt álltak, a gazdálkodás kereteit pedig a ténylegesen rendelkezésre álló források mértéke és a monarcha belátása szabta meg; a

¹²¹ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 4. p.

¹²² CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 58. p.

¹²³ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 45–46. pp.

¹²⁴ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 48. p.

¹²⁵ PÁRNICZKY: i. m. 7. p.

király tulajdonaként kezelhette az országot, mivel közjogi hatalma teljesen összefolyt birtokai feletti magánjogi uralmával.¹²⁶ Más megfogalmazásban, a személyes királyság korában a közpénztár és közteher fogalmak még ismeretlenek, a közjövödelmek a király kincstárába folynak be.¹²⁷

Bár a monetáris politika jelentősége sem elhanyagolható – az annak központi elemét képező pénzverés kapcsán *Hóman* például egyenesen úgy fogalmaz, hogy „önálló pénzverés nélkül a XI. századi Európa nem tudott szuverén keresztény uralkodót elképzelni”¹²⁸ –, mégis azt mondhatjuk, hogy elsődlegesen és túlnyomórészt a fiskális politika képezi a király közjogi hatalmának materiális alapját. Az Árpád-kori fiskális politikában pedig két jellegadó elem, ha úgy tetszik, két gazdasági modell párhuzamos létezését, és az idő előrehaladtával ezek arányainak eltolódását figyelhetjük meg, ezek: a királyi birtokok gazdasági erején alapuló gazdaság, illetve a királyi előjogon szedett, regálé-jellegű jövödelmeken alapuló gazdaság.

A szemléletváltást (vagy annak leglátványosabb kísérletét) leginkább II. András uralkodásához köthetjük, az ő gazdaságpolitikájának problémáját foglalja úgy össze *Kristó*, hogy András a királyi birtokrendszeren alapuló jövödelmek helyett a királyi jogon szedett regálék rendszerére kívánt áttérni, erre azonban az ország gazdasága még nem volt alkalmas.¹²⁹ Szent István korában azonban még egyértelműen a királyi birtokok és azok hasznai – a király patrimoniuma – töltötték be a legfontosabb szerepet a királyi hatalom gazdasági megalapozásában.¹³⁰

Az Árpád-kori királyi hatalomgyakorlásban a birtok gazdasági alapot nyújtó szerepe többféleképpen – aktív és passzív formában – jelenik meg. Az aktív formák tulajdonképpen a birtokhoz kapcsolódó előjogoknak, jogintézményeknek (amelyeket a korona birtokjoga néven szoktak összefoglalni) input – gazdaságilag bevételi – és output – gazdaságilag kiadási – oldalát képezik. A passzív forma pedig a királynak a királyi birtokokból és azok hasznaiból való tényleges és közvetlen részesülését jelenti. Ahogy *Kubinyi* András megállapítja, e királyi birtokok összessége, azok hasznai és a királynak szolgáló népek biztosítják a királyi (utazó) udvartarás ellátását.¹³¹ Ez utóbbi esetben tehát a birtok lényege annak állagában jelenik meg.

A *ius regium elemei* közül a korona birtokjogának bevételi oldalán találjuk az urafogyott (ehelyütt értsd: örökös nélkül maradt) jószágnak a királyra háramlását, valamint a király személye, az ő vagy a korona közjogi méltósága ellen elkövetett hűtlenségi deliktumok miatti jószágvesztést vagy – általam helyesebbnek tartott szóval – vagyonkobzást (*confiscatio*). A korona birtokjogának kiadási oldalán pedig a királyi birtokadóományozás szabályai állnak. A birtokadóományozás – *Béli* Gábor szavaival – a királynak és a szent koronának, illetve valamely úrnak hú szolgálatot teljesítők jutalmazása, kárpótlása, pontosabban szolgáltatásai viszonzása, illetve a jövőbeni hívebb szolgálatteljesítésre való ösztönzése végett a király és a nádor, illetve valamely magános (úr) által történő ingat-

¹²⁶ DEGRÉ: i. m. 74. p.

¹²⁷ BÓNIS GYÖRGY: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Millenniumi Magyar történelem – Historikusok. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 82. p.

¹²⁸ HÓMAN: *Magyar pénztörténet...* 170. p.

¹²⁹ KRISTÓ GYULA: *Az Aranybullák évszázada*. Magyar História. Gondolt Kiadó, Budapest, 1976. 54–57. pp.

¹³⁰ MEZEY: i. m. 49. p.

¹³¹ KUBINYI ANDRÁS: *A királyi vár és lakói a középkorban*. In: História XXIV/9–10., 2002. 14. p.

lan-tulajdonátruházás.¹³² E fogalomból a korona birtokjoga tekintetében nyilván a királyi adomány lesz érdekes. Ebben az esetben a birtok lényege – a királyi jog szempontjából – nem annyira annak állaga, mint inkább az általa (és hasznáiban) hordozott érték.

A királyi birtokok, azok hasznai az uralkodó számára tehát közvetlen gazdasági előnyt biztosítanak, míg a korona birtokjogának bevételi és kiadási oldala körforgásszerű folyamatban működik, aminek során a két oldal közötti arányeltolódások következtében változik a királyi kézen lévő birtokok mennyisége. Az Árpád-korban a király maga dönt a rá háramlott vagy hűtlenség miatt elvont birtok sorsáról, későbbi adományozásáról, az ő akaratán múlik, hogy a birtok állagát vagy értékét használja-e ki. A birtokadóományozás pedig oly módon jelenti a birtok állaga helyett értékének kihasználását, hogy az adományozás egyfelől a már teljesített hű szolgálat jutalmazására (ellenszolgáltatásra), másfelől a majdani vagy további hű szolgálatra történő ösztönzésre irányul, tehát nem pusztán ajándék.

A királyi birtokok tényleges haszna és a korona birtokjogának elemei mellett azonban már Szent István korában megjelennek további fiskális jellegű királyi-kincstári (állami) bevételek – és az ezekre vonatkozó jogszabályi rendelkezések –, mint a kezdetleges adójellegű bevételek és a vagyonkobzástól különböző, bírságos jellegű vagyoni büntetésekből a királyt illető részek.

Első királyunk dekrétumainak a *fiscalia regum* elemeit érintő szabályai közül kiemelkedő jelentőségűek Szent István első dekrétumának 6. és 7. cikkei, mivel ezek a korabeli gazdasági-birtokossági rend sarokpontjait határozzák meg. A 6. cikk – a normaszöveg eltérő kitételei hiányában elvileg mindenkinek, aki jogképessége alapján saját javakkal bírhat, és mindenféle eredetű (öröklött vagy szerzett) jószágra – a saját javak fölötti szabad rendelkezés jogát biztosítja.¹³³ Részben e forráshely alapozza meg azt a megállapítást, miszerint első királyunk világi intézkedései közül talán legjelentősebb volt a magánbirtokosság intézményesítése.¹³⁴

A 6. cikkben engedett szabad magánbirtokossággal állítja szembe a 7. cikk – kifejezetten visszautalva a szabad birtokosság engedelmére – a királyi javak (vitézek, szolgák és minden más) sértetlenségének követelményét.¹³⁵ Ugyan a személyes királyság korában a király tulajdonaként kezelhette az országot, mivel közjogi hatalma teljesen összefolyt birtokai feletti magánjogi uralmával, vagyis a király magánvagyonára és az államvagyonra még nem különült el egymástól,¹³⁶ vagy más megfogalmazásban, a közpénztár és közteher fogalmak még ismeretlenek, a közjövedelmek a király kincstárába folynak be,¹³⁷ mégis, e rendelkezések alapján Szent István egyértelműen megkülönbözteti saját (egyszerre „állami” és magán-) javait mindenki más javaitól.

A 6. cikk utolsó gondolatából, miszerint a saját javakról történt rendelkezést a rendelkező halála után sem ronthatja le senki,¹³⁸ nem egyszerűen az örökhagyó életében tett rendelkezések fennmaradása, hanem egyenesen a halál esetére történő rendelkezés sza-

¹³² BÉLI: *Magyar jogtörténet...* 75. p.

¹³³ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 3. p.

¹³⁴ PAULER: i. m. 73. p., SZEKFÜ: i. m. 36. p.

¹³⁵ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 3. p.

¹³⁶ DEGRÉ: i. m. 74. p.

¹³⁷ BÓNIS: *Hűbériség és rendiség...* 82. p.

¹³⁸ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 3. p.

badsgága is kiolvasható. Ez a gondolat már továbbmutat Szent István második dekrétumának 2. cikkére. E 2. cikk megerősíti az első dekrétum 6. cikkének a saját javak szabad bírására vonatkozó rendelkezését, kifejezetten utalva immár az adományos birtokokra is (kivéve azonban a viselt tisztséghez kapcsolódó javakat), majd ugyanezt az uralmat biztosítja az örökhagyó fiainak.¹³⁹

Az öröklési szabályok mentén említést érdemel még Szent István első dekrétumának 26. cikke, amely az özvegyi jogokat tárgyalva tér ki arra, hogy a gyermektelen özvegy holtig tartó haszonélvezetének megszűnésével a korábban elhunyt férj javai visszaszállnak annak rokonaira, de ha ilyenek nem lennének, akkor a király lesz az örökös.¹⁴⁰ Megjegyezhető, hogy e rendelkezés kapcsán a király birtokszerzésének ténylegesen öröklési (*caducitas*) vagy dologi (*devolutio*) jellege közötti vitára még nincs ok, mivel a Szent István korabeli források alapján úgy látszik, első királyunknál az adománybirtok jogi sorsa (öröklése) még nem válik el az egyéb javaktól. A király tehát valójában örökli az urafogyott birtokot (*caducitas*), de szükségképpen örökösként, e jogcíme pedig az ésszerűség mellett aligha fakadhat másból, mint a királyi hatalom méltóságából, végső soron tehát a királyi jogból.

A szabad és sértetlen birtoklás joga alóli kivételként jelenik meg első királyunk második dekrétumának 2. cikkében a korona birtokjoga bevételi oldalának másik fontos eleme, a vagyonkobzás (*confiscatio*). Ennek lényege szerint a birtokos javaitól csupán három esetben – ha a király halálára összeesküszik, országárulást követ el vagy idegen földre szökik – fosztható meg, és azok (az első két esetben a bűnös fővesztése mellett) a királyra szállnak.¹⁴¹ Ehelyütt tehát – bár a dekrétum nem tartalmazza e kifejezést – a hűtlenség három klasszikus esetkörének és a hűtlenségi büntetésnek a meghatározását olvashatjuk.

Ugyancsak közbűncselekménynek, de a hűtlenségnél enyhébb megítélésének tekintendők a második dekrétum 19. és 21. cikkeiben leírtak. Előbbi szerint aki a király vagy az ország ellen pártoskodik, nem lephet menedékre a templomban; aki a király tisztelete vagy méltósága ellen összeesküszik, arra bujtogat vagy azzal egyetért, ugyancsak, aki ezeket elhallgatja, egyházi kiközösítés alá esik; utóbbi alapján pedig a király rágalmozója (aki ispánnak vagy más hívő embernek ravaszul azt állítja, hogy hallotta annak vesztére szólni a királyt) halállal büntetendő.¹⁴²

A korona birtokjogához tartozó bevételeken túl a dekrétumok több olyan esetet is megjelennek, amikor valamely deliktum vagyoni büntetésének tárgya részben a királyt illeti. Ilyen fiskális jellegű rendelkezést tartalmaz Szent István első törvényének 14. cikke, amely szerint a szándékos (és a további rendelkezésekből kikövetkeztethetően szabad ember sérelmére elkövetett) emberölés elkövetője börtölettel mellett százötven aranypénzzel bünhődik, amelyből ötven a királyi kincstárat (ugyancsak ötven a sértett rokonait, tíz a bíróságot) illeti.¹⁴³ A szándékos emberölés tehát mint magándeliktum részben jóvátételi-, részben azonban, súlyánál fogva bírságos jellegű vagyoni büntetést vont maga után.

¹³⁹ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 9. p.

¹⁴⁰ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 6. p.

¹⁴¹ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 9. p.

¹⁴² BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 11. p.

¹⁴³ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 4. p.

Hasonló logika mentén első királyunk első törvényének 21. cikke alapján a más szolgáljának gondatlan elszabadítója, ha előkelő rendű, ötven, ha pedig szegény és alacsonyabb rendű, tizenkét tinóval köteles megváltani tettét, amely váltságból negyven, illetve tíz tinó a királyt illeti (a fennmaradó rész a szolga urát, vagyis a sértettet); ugyanerről az esetről azonban Szent István második dekrétumának 5. cikke már úgy rendelkezik, hogy az elszabadított rabszolgák után fejenként fizetendő váltság harmada illeti a szolgák urát (a sértettet), kétharmad rész pedig a királyt, aki a maga részéből egy harmadot az ispánnak (véltetően mint az ügyben eljáró bírónak) ad.¹⁴⁴

Az előbbiekkal némiképp összefügghet az első törvény 22. cikke, amelynek lényege szerint, ha az ispánok vagy a vitézek valamelyike szabad embert szolgáltságba kényszerítene, váltságot kell fizetnie a saját vagyonából, amely váltság a király és az ispánok között oszlik meg.¹⁴⁵ A megosztás arányára a latin szövegben az „*ut cetera*” kifejezés utal, amit úgy fordíthatnánk: „mint egyébként”. Ezzel szemben a dekrétum angol nyelvű kiadásában az „*as in the other decree above*” (mint a másik, fentebbi rendelkezésben) fordítás szerepel, ami látszólag a 21. cikkre utal. Csakhogy a 21. cikk nem szól az ispánok jussáról, erre csak a második dekrétum hasonló tárgyú rendelkezése tér ki. Ha pedig a második dekrétum 5. cikke alapján azt feltételeznénk, hogy az ispánokat egyharmad, a királyt kétharmad rész illette, úgy a szolgáltságba kényszerített sértett váltságára utaló adat hiányzik a normaszövegből.

Szent István második dekrétumának 8. cikke kimondja, hogy ha valamely ispán a király részét elcsalja, azt adja vissza, és kétszeresével kárpótoljon.¹⁴⁶ Sem e rendelkezésből, sem a második dekrétum ezt megelőző vagy ezt követő cikkeiből nem derül ki egyértelműen, hogy itt a királyt illető adójellegű szolgáltatások, a bírságos bevételek, a ténylegesen királyi uralom alatt lévő javak, esetleg több vagy valamennyi típus elcsalásának következményeire utal-e a törvény. Érdekesség ugyanakkor, hogy Szent István első dekrétumának 7. cikke szól a király javainak sértetlenségéről, ott azonban a normaszöveg semmilyen jogkövetkezményt nem helyez kilátásba ennek megsértőivel szemben.

E látszólagos ellentmondás és logikai hiátus okán ehelyütt érdemes ismét rámutatni arra, hogy a Szent István korabeli jog döntően szokásjogi jellegű, és a király által alkotott törvénynek sem kötelező kelléke az írásbeliség, ezért a dekrétumokban leírt jogszabályok mellett nyilvánvalóan jóval nagyobb számban léteztek kötelező magatartási szabályok, amelyek a maguk korában a szükséges körben és mértékig egyaránt ismertek lehettek, ezért adott esetben ezekre is hivatkozhattak az írott szabályok. Továbbá az az eshetőség sem hagyható figyelmen kívül, hogy a dekrétumok fennmaradt szövege esetleg hiányos, illetve az is előfordulhat, hogy a Szent István uralkodása alatt, de azon belül különböző korszakokban hozott rendelkezések a későbbi kódex-szerkesztések során valamelyest összekeveredtek.

A Szent István korabeli privilégiumok közül a gazdasági jellegű juttatások, adományok legrészletesebb felsorolása a pécsváradai apátság alapítólevelében olvasható, ilyenek például a nagyszámú szolgálónép falvaikkal, a monostor védelmére rendelt fegyveres szabadok, egyházi ruhák és más kellékek, a monostor területéről beszedett szabadok dénárjainak harmada és egyes falvakban fizetett tized, továbbá a vásártartás és halasta-

¹⁴⁴ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 5., 9. p.

¹⁴⁵ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 6. p.

¹⁴⁶ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 10. p.

vak kialakításának joga.¹⁴⁷ A ravennai adománylevél pedig a király kincstárából ígér évi huszonöt tiszta ezüst márkát (*viginti quinque marchas puri argenti, de camera nostra*) a ravennai monostornak,¹⁴⁸ Hóman azonban – egyebek mellett – leginkább éppen a márka és a kincstár eme szóalakjának (*camera*, illetve az ebből képzett *camerarius*) használata miatt látja évszázadokkal későbbi koholmányoknak az oklevelet.¹⁴⁹

A pannonhalmi kiváltság rögzíti egyebek mellett, hogy a király a somogyi népek által fizetendő, eredetileg az illetékes püspököt illető tizedet átengedi a monostornak, ugyanakkor arra is kitér, hogy emiatt a király a püspököt egy udvarházzal kárpótolja.¹⁵⁰ E forrás kapcsán Karácsonyi megjegyzi, hogy az nem tartalmazza az alapításkor szokásos – így például a pécsváradi alapítólevélben is olvasható –, a monostor eltartására szolgáló természetbeni adományok sorát, ezért arra egy korábbi, jelenleg nem ismert oklevélben (vagy akár oklevél nélkül) kerülhetett sor, e kiváltság csupán további juttatásokat biztosított az alapításkoriak mellett.¹⁵¹

A kincstár bevételi oldalához vonható rendelkezések körében pedig a pécsi püspökség alapítólevele szerint aki megsérti az püspökségnek az oklevélben leírt határait, az – egyházi átok mellett – száz font tiszta arany büntetéssel lakol, amelynek fele a püspökséget, fele a király kincstárát illeti.¹⁵² Ugyanezt a büntetést rendeli a pannonhalmi kiváltság és a pécsváradi alapítólevél is a monostor, illetve az apátság ügyeibe jogtalanul beavatkozókra azzal, hogy a vagyoni büntetés fele a kincstárát, fele pedig a monostort, illetve az apátságot illeti.¹⁵³ A veszprémi püspökség esetében pedig – hasonló megosztással – nyolcezer font arany a büntetés, a háromszáztizennyolc atyának átka mellett.¹⁵⁴

A *fiscalia regum* elemei felfedezhetők Szent István legendáiban is. A veszprémi győzelem (Koppány legyőzése) kapcsán például leírja e forrás, hogy a király a legyőzöttek megszerzett birtokait nem tartotta meg magának (a kincstárnak), hanem azokról – mind a földekről, mind a falvakról – bölcsen rendelkezett, vélhetően tehát eladományozta azokat. Ennek példájaként áll a szövegben a pannonhalmi monostor alapítása (kiváltságolása¹⁵⁵), birtokokkal, javadalmakkal és minden szükséges egyébvel történő gazdagítása, valamint a legyőzöttekre kirótt tized átengedése a monostor számára.¹⁵⁶ Később emítést tesz a forrás arról is, hogy a király bizonyos Günther nevű szerzetes intésére alapította és gazdagította adományokkal a béli (bakonybéli) apátságot, de ugyancsak itt olvashatunk arról, hogy több alkalommal is eme Günther keze alá helyezték a király kincseskamráját, vagyis a *fiscus* igazgatását.¹⁵⁷ Végül, itt is megemlíthető a királyi bíráskodás kapcsán említett, István elleni merénylet-kísérlet, amelynek – ke-

¹⁴⁷ FEJÉR: i. m. I. 297–302. pp.

¹⁴⁸ FEJÉR: i. m. I. 332. p.

¹⁴⁹ HÓMAN: *Magyar pénztörténet...* 87–88. p.

¹⁵⁰ FEJÉR: i. m. I. 281. p.

¹⁵¹ KARÁCSONYI: i. m. 101–102. pp.

¹⁵² FEJÉR: i. m. I. 292. p.

¹⁵³ FEJÉR: i. m. I. 282., 302. p.

¹⁵⁴ FEJÉR: i. m. I. 290. p.

¹⁵⁵ BÓNIS: *István király...* 128. p.

¹⁵⁶ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 37–38. pp.

¹⁵⁷ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 43–44. pp.

gyelmet nem nyert – elkövetői a hűtlenségi büntetés (fő- és jószágvesztés) keretében minden bizonnyal el kellett hogy szenvedjék vagyonuk elvesztését a király javára.¹⁵⁸

10. Az egyház igazgatása

Az előbbi fejezetekben írtakból is kitűnik, hogy valamennyi vizsgált forrást áthatja a keresztény király(ság) képe, a kialakulóban lévő államnak és a keresztény egyháznak első királyunk egyházszervezői voltából és hatalmának (a pápaság útján is közvetített isteni) legitimitációjából eredő különös viszonya. Rögtön az első dekrétum előljáró beszéde kifejti, hogy a királyi méltóság munkásságát a keresztény hit éltető ereje táplálja, a király pedig Isten akaratából – másképpen fordítva: Isten akarata szerint – (*dei nutu*) kormányozza országát, az isteni törvények mellé világi törvényeket állítva.¹⁵⁹

Szent István első törvényének 1. cikke deklarálja hogy az egyházi javak a király oltalma alatt állnak, ugyancsak az egyház királytól kapott adományainak sértetlenségét, méghozzá egyházi kirekesztés terhe mellett és – ahogy az „akárki (légyen)” (*quisquis*) szóalakból következik – bármilyen rendű és állású elkövetővel szemben. Míg a király oltalmazza és gyarapítja az egyház javait, addig – első törvényének 2. cikkében – az az egyház igazgatását a püspökökre, az egyházi ügyekben történő bíraskodást – ahogy arról a bíraskodás körében szó esett – az egyházi előljárókra utalja.¹⁶⁰ Az egyházi bíraskodás konkrét esetkora jelenik meg az előbbieken már idézett 13. cikkben azzal, hogy a keresztény vallás megtartásának megsértőit hetedik ízig a püspök, azt követően a király mint a kereszténység védelmezője ítéli;¹⁶¹ a kereszténység megtartásához kapcsolódóan pedig a 9-12. cikkek tartalmazznak bizonyos, a vallásgyakorlással – a vasárnaponkénti templomba járással, a bűntök megtartásával és a haldoklók bűnbocsánatával – kapcsolatos kötelezettségeket és ezek elmulasztásának büntetéseit, a templomba járás kikényszerítése körében utalva az ispánok és a falusi előljárók közreműködési kötelezettségére is.¹⁶²

Szent István második dekrétumából az egyházak igazgatásához kapcsolódik a templomok építését és ezek ellátására szolgáló bizonyos javak szolgáltatását előíró 1. cikk, amelyet kiegészít annak deklarálása, hogy a templom számára a különféle kelmékről a király gondoskodik; valamint megemlíthető a tized fizetéséről és eltagadásának vagy eltulajdonításának büntetéséről szóló 20. cikk.¹⁶³ Bár a tized nem a királyt (kincstárat) illette, mégis kijelenthető, hogy a tizedre vonatkozó rendelkezésekkel első királyunk meghatározott uralkodói- és közcél érdekében, az állami működés szempontjából is kiemelekedő jelentőségű intézmény – az egyház – működésének biztosítására, kötelező jogi normában, részben egyszeri, részben rendszeres, általános, kötelező és kikényszeríthető fizetési-szolgáltatási kötelezettséget rótt alattvalóira. A tized tekintetében tehát – mivel az közvetlenül az egyházat illeti – hiányzik a valódi redistribúciós jelleg, azonban

¹⁵⁸ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 48. p.

¹⁵⁹ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 1. p.

¹⁶⁰ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 3. p.

¹⁶¹ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 4. p.

¹⁶² BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 3–4. pp.

¹⁶³ BAK – DOMONKOS – SWEENEY: i. m. 9., 11. p.

ez a megoldás érdemben alig különbözik attól, mint ha a király saját (kincstári) bevételként határozta volna meg a tizedet, majd azt (is) felhasználva maga gondoskodott volna az egyház működésének anyagi fedezetéről. Ilyen értelemben tehát a tized szabályozásában méltán láthatjuk az egyik legkorábbi adó-jellegű közteher megállapítását.

A Szent Istvánnak tulajdonított – részben vitatott hitelességű¹⁶⁴ – privilégiumok kivétel nélkül az egyházszervezéshez kapcsolódnak, fő tárgyak püspökség, apátság vagy monostor alapítása, illetve ezeknek juttatott királyi adomány (ezekről részletesebben a *fiscalia regum* elemzésénél szólók). Részben adomány-, részben azonban egyházi igazgatási jellegű rendelkezés, amikor a pécsváradi apátság alapítólevelében a király az apátságnak adományoz egyebek mellett két kápolnát is, amelyek papjait a továbbiakban a pécsváradi apát nevezheti ki.¹⁶⁵ Igazgatási jellegű szabályok az alapítólevelekben szinte kivétel nélkül megjelenő ama rendelkezések is, amelyekben a király az egyes egyházi előjárók és világi tisztségek megjelölésével parancsolja meg azt, hogy a püspökség, apátság vagy monostor ügyeibe senki illetéktelen be ne avatkozzon (és ennek megsértése miatt rendszerint szankciót is kilátásba helyez).¹⁶⁶

Amint arról korábban szó esett, az Intelmek tartalmára erősen rányomhatta bélyegét leírójának egyházi elkötelezettsége. A keresztény király eszmei képe áthatja az egész művet, de a tíz fejezetéből is négy – a keresztény hit megtartásáról szóló első, az egyházi rend beszbent tartásáról szóló második, a főpapok tiszteletéről szóló harmadik és az imádság megtartásáról szóló kilencedik fejezet – közvetlenül is a kereszténység és az egyház megtartásához, erősítéséhez, gyarapításához és hatalmához kapcsolódik. Az előjáró beszéd kifejezi a királyi hatalom istentől eredeztetését és az isteni törvények felsőbbségét, valamint azt is előrevetíti, hogy – Szent István szándéka szerint – majdan Imre is Isten kegyelméből fog uralkodni; a második fejezet, hasonlóan a dekrétumokhoz, kifejezi, hogy a király a keresztény egyház őre és gyarapodásának garantálója; míg a harmadik fejezet a főpapi rendet a királyi szék egyik ékességének nevezi és kifejezésre juttatja azt az elvárást, hogy legyenek ők (is) a király vénei, vagyis a tanácsának tagjai.¹⁶⁷

A korábbiakban már ismertetett jellegükből adódóan Szent István legendái is legnagyobb terjedelemben a királynak a keresztény vallással és egyházzal kapcsolatos tetteit és döntéseit éneklik meg. E körben elsőként ismét – ahogy a *fiscalia regum* tárgyalása során is – kiemelhető a pannonhalmi monostor alapítása (kiváltságolása¹⁶⁸), amelyet Szent István birtokokkal, javadalmakkal és minden szükséges egyébvel ellátott, és neki adta a legyőzöttek által fizetendő tizedet; és felidézhető a bakonybéli monostor alapítása és adományokkal történő ellátása, továbbá az egyházszervezés keretében megemlíti a legendák tíz püspökség alapítását és az esztergomi egyháznak a magyar egyházszervezet élére helyezését is.¹⁶⁹

A legendákban olvashatjuk még, hogy István, mivel szükségesnek tartotta Krisztus híveinek tanácsát, levelekkel és követekkel mindenfelől papokat hívott országába, majd mindenféle ügyekben ezekkel tanácskozott közösen vagy egyenként; ennek konkrét

¹⁶⁴ KARÁCSONYI: i. m. 15. p.

¹⁶⁵ FEJÉR: i. m. I. 300. p.

¹⁶⁶ FEJÉR: i. m. I. 282., 290., 302., 313. p.

¹⁶⁷ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 54., 56–57. pp.

¹⁶⁸ BÓNIS: *István király...* 128. p.

¹⁶⁹ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 37–39., 44. p.

példái szerint pedig a király a püspökökkel és az ország főembereivel együtt bocsátotta ki törvénykönyvét; továbbá a püspökökkel és a főemberekkel tartott tanácsot akkor is, amikor Konrád császár csapatainak támadása miatt a haza védelmére az egész ország fegyvereseit összevonta; és végezetül, halála előtt is a püspököket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait hívatta magához, hogy megtárgyalta velük, hogy kit választanak helyette királynak.¹⁷⁰

A királynak a kereszténység és az egyház védelmezőjeként betöltött szerepét pedig, amely a dekrétumokban is kifejezésre jut, a legendák szépen összegzik az alábbiakban: „méltán nyerte el hát birodalma határain belül az apostol nevét, mert noha az evangélium hirdetésének tisztét ő maga el nem vállalta, a hit hirdetőinek, mint vezérük és felügyelőjük, megteremtette a gyámolítás és gondoskodás vigaszát”.¹⁷¹ E megállapításból is kiolvasható, hogy Szent István – a magyar keresztény egyház kiépítésében és kezdeti irányításában betöltött kiemelkedő szerepe ellenére – természetesen maga nem volt a papi rend vagy szerzetesrend tagja, kívülről-felülről ható egyház-kormányzói hatalmát is az istentől eredeztetett keresztény királyi hatalma alapján gyakorolta.

11. A királyi hatalom egyéb megnyilvánulásai

A királyi jog előbb vizsgált, a Szent István korabeli forrásokban több helyen és formában megjelenő elemei mellett az Intelmekben és a legendákban további királyi jogosítványokra találhatunk utalásokat. Példának okáért, a legendák már többször idézett, a veszprémi csatáról, illetve a Konrád császár elleni védekező hadbahívásról szóló leírásaiban a király legfőbb hadúri joga jelenik meg.¹⁷²

Ugyancsak a legendák utalnak a királynak más szuverén hatalomgyakorlókkal, a kialakuló államhatalom békés (nem háborús jellegű) külső megjelenítésével, képviselőivel kapcsolatos tevékenységére. Egyrészt, István uralkodásának egyik legkorábbi mozzanataként írja le e forrás, hogy „a környező tartományok népeivel életbe léptetett békét hűségesen megerősítette”, másrészt, a legendák több történetében is megjelenik a királyi követküldés intézménye.¹⁷³ A királynak – ésszerűen Rómába, a pápához utazó – követekre utal a privilégiumok közül a ravennai adománylevél is, amikor megfogalmazza azt az elvárást, hogy a királyi adományok fejében a magyar zarándokokat és királyi követeket szívélyesen fogadják.¹⁷⁴ E célt és a korabeli követmozgások tényét pedig alighanem az oklevél valódi vagy hamis voltától függetlenül elfogadhatjuk.

Az Intelmek – különösen annak az elődöket követendő fiakról szóló 8. fejezete¹⁷⁵ – és a legendák is egyértelműen azt tükrözik, hogy első királyunk a fiának, Imre hercegnek szánta koronáját és országát. Imre herceg halálával ez a törekvés előre meghíúsult, azonban a legendák tanúsága szerint Szent Istvánnak – királyi életműve megőrzése érdeké-

¹⁷⁰ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 38., 40., 44., 48. p.

¹⁷¹ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 42. p.

¹⁷² CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 37., 44. p.

¹⁷³ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 37–38., 47. p.

¹⁷⁴ FEJÉR: i. m. I. 331. pp.

¹⁷⁵ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 60. p.

ben¹⁷⁶ – határozott szándéka volt, hogy maga gondoskodjon az utódja kijelöléséről, és amit életében hatalmi szóval tehetett, e forrás szerint így intézte: „mikor már nem volt kétséges halálának hamari napja, előszólította a püspököket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait; először megtárgyalta velük, hogy kit választanak helyette királynak”.¹⁷⁷

Legvégül, a „jóságos cselekedetek törvénye” megjelöléssel vezeti fel az Intelmek utolsó fejezete azokat a királyi erényeket (kegyesség, irgalmasság, béketűrés, erő, alázat, mérséklet, szelidség, tisztesség, szemérmesség)¹⁷⁸, amelyek többségében a királyi hatalomgyakorlás jogon kívüli, ésszerű korlátait is felfedezhetjük.

12. Konklúzió

A Szent István korabeli dekrétumok és privilégiumok, valamint a korról tanúskodó további források – az Intelmek és a legendák – királyi jogra vonatkozó tételeinek vizsgálata után megállapíthatjuk, hogy a korabeli jog írásos forrásaiban az alapvetően szokásjogon alapuló hazai jog egészének, de azon belül a közhatalmi berendezkedésre és még a királyi jog elemeire vonatkozó jogi szabályoknak is csak töredéke található meg, és ezek a szabályok sem mind egyidőben, hanem első királyunk mintegy négyévtizedes uralkodásának és az állam alapjai lefektetésének különböző pontjain keletkeztek. Az írott forrásokban felismerhető jogi normákról azonban bizonyosan kijelenthető, hogy ezeket – és éppen ezeket – nem véletlenül foglalták írásba, hanem ezek a kor legfontosabbnak vélt hatalmi- és társadalmi viszonyait szabályozták. Az írott források csekély száma miatt persze vannak a királyi jognak olyan, nyilvánvalóan Szent István korában is érvényesülő elemei – például a királyi hadúri joga, a pénzverés monopóliuma, stb. – amelyekről ezek a források jószerével említést sem tesznek.

Ami azonban a nyilvánvaló forrásszegénység mellett is egyértelműen megállapítható, az a királynak a közjogi-hatalmi berendezkedésben, a kialakuló állam működésében betöltött központi szerepe. Ugyan az Árpád-korban nyilvánvalóan nem beszélhetünk a mai kontinentális jogrendszerekben ismert, egyetlen dokumentumban megjelenő chartális alkotmányról, mitöbb, korunk alkotmányainak egyes tartalmi elemei (alapvető jogok, az alkotmánybíráskodás, az akkuzatórius büntetőeljárás alapelvei) is hiányoztak a korabeli jogrendszerből; azonban az alkotmány felfogható úgy is, mint az államiság jegyeinek léte, az állam tényleges létezése és működése, illetve mint az állam jogi alaprendje. Ilyen értelemben pedig mondhatjuk, hogy az Árpád-kor kialakulóban lévő államának – és a vizsgált források alapján már Szent István hatalmi berendezkedésének is – volt empirikus, illetőleg jogi értelemben vett¹⁷⁹ alkotmánya.

E jogi alaprendet és kialakuló államszervezetet pedig szokásosan dekrétumoknak nevezett törvényeivel és privilégiumaival (kiváltságok biztosításával, alapításaival és adományaival), valamint az írásos formában fenn nem maradt (illetve eredetileg írásba nem is foglalt) további rendelkezéseivel (törvényeivel!), ítéleteivel és más intézkedéseivel

¹⁷⁶ MARCZALI: i. m. 76. p.

¹⁷⁷ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 48. p.

¹⁷⁸ CSÓKA – ÉRSZEGI – KURCZ – SZABÓ: i. m. 61. p.

¹⁷⁹ PETRÉTEI: i. m. 48. p.

vel döntően – sőt, közjogi értelemben eleinte kizárólagosan is – a király alakította a személyes királyság korában. Ennyiben tehát mondhatjuk, hogy az Árpád-kori királyok – köztük már első királyunk, Szent István is – alkotmányozóként is tevékenykedtek.

BALÁZS LÁSZLÓ

IUS REGIUM IN THE LEGAL SOURCES OF THE ERA OF ISTVÁN I THE SAINT

(Summary)

The era of the first monarch of Hungary, István I the Saint is not only the beginning of the establishment of the (new) Hungarian state after the era of tribal society, but the first written legal sources of Hungary also date back to these decades.

Among these written legal sources the two decrees of the monarch are widely well-known as the statutes of István I. Besides however, historians and legal historians have found and studied ten more letters of privileges edited in the name of István I, mainly consisting of royal donations and privileges of monasteries and episcopates. As these letters also declare the legally binding will of the king, they can also be considered as statutes, some of which may be formally falsified (which means that they were written some decades or centuries later) but their content seems to be more or less valid.

While all these statutes contain a lot concerning the elements of *ius regium* (royal privileges), unfortunately no more royal letters or other sources of case law (e.g. judicial verdicts or administrative decisions) were identified from that era. Four more pieces of written sources related to István I may be found however if we are to examine the elements of *ius regium*.

The first of which is the so-called 'king's mirror' of István I, the king's Admonitions to his son, prince Imre. The Admonitions are mainly concerned with the requested behavior and administration of the good Christian king.

Further written sources to get to know the administration, governance, society and royal privileges of the era of István I are the Legends (the Minor Legend, the Major Legend and the Legend by bishop Hartvik) of István I the Saint, all noted down decades after the death of the first king.

All these sources had and have their own characteristics and purpose which must be carefully taken in consideration when examining the decrees, the letters of privileges, the Admonitions or the Legends. Finally, through these sources, we can also see and interpret the establishing of some kind of legal grounding and state-organization, and thus, some kind of constitution by the monarch for his country.